

ORTA ZAĞROS'TA HAREKETLİ ÇOBANLIĞIN DOĞUMU: TEPE TÛLÂÎ'DEN (MÖ. 6200-5900) TUWAH KOŞKEH'E (MÖ. 4900-4000)¹

İzzet ÇIVGIN*

Gönderim/Received: 17 Temmuz/July 2017

Kabul/Accepted: 23 Kasım/November 2017

Öz

Bereketli Hilal'de tarım ve hayvancılığın keşfi, MÖ. 9000-6000 arasında gerçekleşti. Bölgenin en doğudaki parçası Zağros, "Neolitikleşme" sürecine erken katıldı. Batı İran'da besin üretimi, Zağros dağ-arası vadilerinde ve yamaçlarında doğdu. Tarım ve hayvancılık, Güneybatı İran'ın geniş/bereketli ovalarına (Deh Luran ve Susiana) MÖ. 7500-7000 arasında ulaştı. Ovalardaki çobanlık ve çiftçilik, Ali Koş, Çağa Sefid, Çoğa Bonut gibi "köy"lerde gerçekleşiyordu. Peki MS. 20. yüzyıla kadar Zağros ekonomisinde özel bir yeri olan "göçebe çobanlık" ne zaman doğmuştu? Yakın Doğu'da göçebelik (uzun zaman iddia edildiği gibi) MÖ. 4. binyıl sonlarında mı ortaya çıkmıştı, yoksa daha mı eskiydi? Arkeologların 1973'te Güneybatı İran ovalarını Zağros'a bağlayan hat üzerinde bir çadır kampı olan Tepe Tûlâî'yi keşfetmeleri soruyu yanıtlamayı kolaylaştırmıştır. 40 yıldır yürütülen tartışma, adı geçen mekânın "göçebe çobanlara ait bir kamp" mı olduğu, yoksa ova köylerinden birine ya da birkaçına mensup "yerleşik" çobanların burayı yaylacılık amacıyla mı kullandıklarıdır. Makalenin ilk hedefi, Tepe Tûlâî bulgularını sergilemek ve 8000 yaşındaki bir kampın Neolitik geçim ekonomisinde ne tür bir rol üstlendiğini saptamaktır. İkinci hedef, Tûlâî'den 1500 yıl sonra (MÖ. 5. binyılda) yine hareketli çobanlara ev sahipliği yapan Tuwah Koşkeh kampına ait bulguları ortaya sererek Zağros'ta göçebe çobanlığın doğuşunun iklim değişiklikleri (kuraklıklar) ile bağlantısını araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Batı İran Neolitiği, Hareketli Çobanlık, Yaylacılık, Göçebe Çobanlık, Zağros

---

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, MARDİN | izzetcivgin@yahoo.fr

The Birth and Rise of Mobile Pastoralism in West Central Zagros: From Tepe Tûlâi (6200-5900 BCE) to Tuwah Khoshkeh (4900-4000 BCE)

Abstract

The Fertile Crescent is the earliest centre of food production in the world. Zagros region played a major role in the process of domestication. Early settlements were few and often widely separated. The earliest food producers who lived in the valleys and foothills of the Zagros mountain range were agro-pastoralists. But the warm and humid Early Holocene was interrupted at 6300-6200 cal. BCE. by a drastic reduction in precipitation. Some archaeologists put forward the idea that deterioration in the local environment stimulated the increased reliance on ovicaprid herding, the intensification in using their secondary products and the development of mobile pastoralism at the end of the 7th millennium. The existence of pastoral mobility as early as 6200 BCE has been suggested by the remains at Tepe Tûlâi, a seasonal campsite on the Susiana Plain. The goat herders of Tepe Tûlâi were probably not yet really nomadic. It seems that they have temporarily left the village environment (in the Susiana and/or Deh Luran plains) and led their flocks through vast open areas to graze. It is suggested that Tûlâi was frequented by mobile groups from a (or two different) lowland region(s). Tuwah Khoshkeh (1500 years younger than Tûlâi) is another mobile pastoralist campsite in the Islamabad Plain. These two examples show that the shift from sedentary crop-livestock farming to mobile pastoralism was an adaptive response to environmental pressure.

Keywords: *Neolithic of Western Iran, Mobile Pastoralism, Transhumance, Nomadic Herding, Zagros*

Giriş

Avcı-toplayıcı iken sürekli hareket eden ama besin üretimine geçince yerleşik yaşamda karar kılan Bereketli Hilal ahalesinin bir kısmı (özellikle Toros-Zağros dağlarının vadileri/ovaları ile Doğu Akdeniz kıyı şeridinin yarı-kurak bölümlerinde oturanlar), *neolitik kültürün olgunlaştığı bir çağda yeniden yarı-göçebelğe döndüler*. Bu kez avcılıktan değil çobanlıktan kaynaklanan bir göçebelik ya da hareketlilik söz konusu idi. Metnin odaklandığı ilk soru bu nokta ile ilgili. “Hareketli” çobanlığa niçin geçildi, tarihteki ilk “yarı-göçebe” besiciliğin bugünkü göçerlik formlarından farkı ne idi, yerleşikler ile ne tip ilişkiler kuruldu? Bu soruları yanıtlamak için Bereketli Hilal’in bütününe değil belli bir bölgesine bakmak en doğrusudur. Levant ve Zağros bu açıdan uygun örneklerdir, zira iklim ve coğrafya nedeniyle *besin üretiminin iki bölgede de yalnızca yerleşiklik ekseninde sürdürülmesi en baştan zor idi*.

Zağros Neolitiği’nin en güçlü ayağı keçi (*capra hircus*) çobanlığıydı ve erken Zağros köylerinin çoğu zaten “mevsimlik kamp” özelliği gösteriyordu (Çıvgın, 2016: 788). Evcil keçi, temel hayvansal gıda olarak MÖ 8000’den itibaren av hayvanlarının (yaban keçisi, ceylan, geyik) yerini almıştı;

Neolitik köylerin pek çoğunda et ihtiyacı evcil keçilerden sağlanıyordu (Fernández vd., 2004: 50-51; Arbuckle, 2014: 59-62). *MÖ. 7600-7500'lerde Akdeniz'in doğusundaki toprakların çoğunda çiftçilik-çobanlık biçiminde tezahür eden besin üretimine geçilmişti* (Peters vd., 2005: 111). Yeni geçim ekonomisi MÖ 6700'e kadar Yakın Doğu toplumlarını ve onların kültürlerini birbirine yaklaştırdı, refah ve istikrar getiren sistem hızla yaygınlaştı, bazı erken yerleşimlerin genişliği 10 hektarı aştı. MÖ 7000'lerde birkaç bin kişinin yaşadığı *mega-köyler* kurulmuştu (Kuijt, 2000: 82-95; Simmons, 2010: 124, 175-176, 178). Ama 7. binyılın ilk yarısında kimi yazarların “çöküş” olarak tanımladığı olaylar yaşandı: Yerleşimler büyük ölçüde daraldı, göçler sonucunda kimi köyler terk edildi. Arkeologlar/antropologlar, 1960'lardan beri bu daralmaya dair çeşitli varsayımlar sıraladılar: iklim değişikliği, anomi (toplumsal normların ve değerler sisteminin zayıflaması sonucunda oluşan kuralsızlık/düzensizlik hali), işgal, salgın, nüfus artışından kaynaklanan çevre krizi vb. (Kuijt, 2000: 95-98; Simmons, 2010: 45; Liverani, 2014: 39). Rollefson ve Köhler-Rollefson, aşırı otlatma ve yakıt ihtiyacı nedeniyle çevrenin tahrip edilmesini de nedenler arasına soktular. Onlara göre, Yakın Doğu'nun kara belası/vebası karakeçi bitki örtüsünü mahvetmiş; denetimsiz ve sınırsız otlatma çölleşmeye neden olmuştu (Rosen, 2011: 1).

Günümüzde, MÖ 7. binyılda Yakın Doğu'yu alt-üst eden olayların arkasındaki temel nedenin MÖ 6700'den sonra görünür hale gelen kuraklaşma/soğuma olduğu kanaati yaygınlık kazanmıştır (Weninger vd., 2014: 14, 24; Düring, 2016: 135-146; Flohr vd., 2016: 23-27; Çıvgın, 2017: 49-50). MÖ. 6300-6200'de Hudson Körfezi'ndeki buzulun erimesi ve Kuzey Atlantik'i işgal etmesi, soğumayı daha da artırmış; kurak ve yarı-kurak bölgelerde yaşayan insanlar 200 yıl boyunca ya buldukları bölgeleri terk etmek (Weninger vd., 2014: 8, 14, 21) ya da daha hareketli/mobil bir geçim stratejisi uygulamak zorunda kalmışlardı.

Zağros'ta ekim, çobanlık ve avcı-toplayıcılık, besin üretimi başladıktan sonraki binyıllar boyunca hep birbirini tamamlayan stratejiler olmuştu ve böylesi bir ortamda geçimin yalnızca “yerleşik çiftçilik” üzerinden sürdürülmesi olanaksızdı. Yine de Zağros sakinlerinin bir kısmı bereketli ovalarda ve vadilerde ekim yaparken yerleşik çobanlığı sürdürdü; diğer kısım doğal kaynakların tamamından optimal biçimde yararlanmak için “bir çeşit uyum stratejisi geliştirdi ve hareketli çobanlığa yöneldi” (Abdi, 2003: 395-399, 401). Makale, işte bu tip tercihlerin nedenlerini araştırmak ve Zağros'un yerleşikleri ile yarı-göçebelere arasındaki etkileşimlerin niteliğini/yoğunluğunu ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır.

Çalışmanın yöntemini şekillendiren diğer soru, Zağros'ta göçebe çobanlığın varlığına işaret eden arkeolojik delillerin nasıl toplandığı ve anlaşıldığı üzerinedir. Bu soru metin içinde yeri geldikçe tartışılacak;

arkeolojik bulguların değerlendirilmesinde hangi kıstasların dikkate alınması gerektiğine dair bilgi verilecektir. Yine de metnin en başında bazı noktaları açığa kavuşturmakta yarar vardır: 1) Asli geçim etkinliği tarım olan yerleşimlerde de besicilik yapılır. Erken Zağros yerleşimlerinden günümüze ulaşan kalıntılar sayesinde, hangi köyde evcil keçi-koyun-sığır-domuz tüketildiğini saptayabiliyoruz. Ne ki tarım-temelli ekonomilerde hayvanlar güdoğumunda otlaklara çıkarılıp gün batımında yeniden ağillara kapatıldıkları için yakın otlaklarda *çoban kampı* bulmak kolay değildir. Sürüler daha uzaktaki otlaklara birkaç geceliğine götürülmüş ve çobanlar bu süreyi kaya sığınakları ya da basit çadırlarda geçirmiş olabilirler; ama bu durumda bile kamplardan günümüze arkeolojik izler ulaşmayabilir. Köy-temelli çobanlığın en belirgin kanıtı, yerleşim alanında ağillaların bulunmasıdır. 2) Göçebe çobanlığın kanıtı ise, “geçici kamp” olarak kullanılan mekânlardır. Çobanın geceyi hayvanları ile geçirebileceği korunaklı mağaralar, kaya sığınakları, çok zaman/emek harcamadan yapılan barakalar ve nihayet çadır kurmaya uygun zeminler bu tip kampların varlığına işaret eder. Eğer buralarda yakın köylere ait maddi kültür unsurları bulunabilirse, çobanların herhangi bir yerleşim adına “yaylacılık” yaptıkları ya da bazı köylerle kültürel etkileşim halinde oldukları söylenebilir. Özellikle *her yıl tekrarlanan ziyaretler*, belli bir yerleşime mensup çobanların bazı otlaklardan periyodik olarak yararlandıkları anlamına gelebilir. 3) Kamp yerinde bulunan çömleklerin (çark ile değil) elle şekillendirilmiş ve özensiz biçimde fırınlanmış olması da, bu kamplarda kalan toplulukların yaşamlarını büyük ölçüde göçebelik ile sürdürdüğüne kanıt oluşturur. Aynı mekânda, kaba-saba çömleklerin yanında çark ile düzgün formda üretilmiş olanlara rastlamak da mümkündür. Bu ikili yapının nedeni herhalde yerleşik toplumlar ile yapılan takastır. Yerleşikler, göçerlerden aldıkları hayvansal ürünlere karşılık onlara kaliteli çömlek sunmuş olabilirler (Abdi, 2003: 405-407).

Bu noktada, Yakın Doğu’da *yavaş dönen çark* ile çanak-çömlek yapımının ancak MÖ. 3500 civarında yaygınlaştığı hatırlatılmalı (Podany ve McGee, 2005: 30-31). Gerçi daha eski devirlere tarihlenen verilere de sahibiz. Örneğin Orta Mezopotamya yerleşimi Tell Abada kazılarının başkanı Sabah Abboud Jasim, höyükte keşfettiği ve *Ubeyd 3 dönemine* (MÖ. 4500-4200) ait olduklarını açıkladığı çanak-çömlek örneklerinin çark ile üretildiklerini ifade eder (Jasim, 1981: 103). *Yavaş dönen çark*, ilkin Ubeyd devrinde, özellikle de MÖ. 5. binyılın ikinci yarısında kullanılmış olmalı (Özbal, 2010: 47). Demek ki elinizdeki makalenin konusu olan dönemlerin büyük kısmında Yakın Doğu’da çark ile üretilmiş çanak-çömlek mevcut değildir. Yukarıda sayılan kıstaslar, yalnızca göçebe kamplarını ayırt etmeye yarayan genel kıstaslardır ve keramik yapımıyla ilgili olanlar MÖ. 4500 ve sonrası için dikkate alınmalıdır.

Orta-Batı Zağros: Kuraklaşma Döngüsü ve Hareketli Çobanlığın Kaçınılmazlığı

Bereketli Hilal ikliminin en belirgin özelliği, yağışlı ve soğuk kışlar ile kuru ve sıcak yazlar arasındaki karşıtlıktır. Hem çiftçiler hem çobanlar açısından en önemli mevsimler kış ve ilkbahardır. Ekimi yapılan yıllık bitkiler ile diğer otlar, bu mevsimlerde büyür. Bahar sonunda da otsu bitkiler olgunlaşır, sararır ve sıcaklık aşırı derecede arttığı için kurumaya başlarlar. Yiyecek üreten toplumlar, doğa döngüsü hususunda geniş bilgiye sahiptirler, zira bu döngüye dikkat etmedikleri (ekin ve hasat mevsimlerine uygun bir yaşam kuramadıkları ya da sürüleri için en iyi otlakların nerede olduğunu kestiremedikleri) vakit açlıkla karşı karşıya kalmaları kaçınılmazdır. Daha kötüsü, iklimin (atalardan devralınan bilgileri boşa çıkaracak kadar) öngörülemez, kararsız ve değişken oluşudur (Hole, 2009: 261-262).

Harita 1. İran florasını şekillendiren 4 ekolojik bölge: A) En kuzeyde, Hazar kıyılarına kapsayan alçak ve florası zengin *Hirkanya Kuşağı*, b) İran'ın % 70'ini içine alan ve insan yaşamına kapalı iki büyük çölü de barındıran çok kurak *Iran-Turan flora bölgesi*, c) Yarı-kurak Zağros kuşağı ve d) en güneyde Basra Körfezi'ne bakan Körfez-Umman flora bölgesi (Heshmati, 2007: 217).

Zağros, göçebe çobanlığın en arkaik formunun ortaya çıktığı coğrafyaların başını çeker. Bunun temelinde 2 nedeni vardır: 1) Tarıma elverişli olsa da, Zağros'un iklimi, yer şekilleri ve fauna-florası *göçebe-otlatıcı geçim tarzını* teşvik etmektedir. Bugünkü İran topraklarının % 85'i "yarı-kurak, kurak ve çok kurak" arazilerden oluşur. İran'a günümüzde dünya yağış ortalamasının 1/3'ünden daha az yağmur düşmektedir. İran'ın bitki örtüsü bu nedenle soğuk ve kurağa dayanıklı türlerden oluşur. Ağaçlar çok yavaş büyüdüğü için kesilen ağacın yerine yenisinin filizlenmesi çok zordur. Ülkede florası en zengin bölge, Hazar'ın güneyinde kalan dar ve alçak kıyı şerididir. İran'ın orta kısımları, yani ülke topraklarının % 70'i ise İran-Turan flora bölgesi içine girer; yazın sıcak ve kurak, kışınsa çok soğuk olan bu bölgede yıllık yağış miktarı 200 mm'yi aşmaz, bazı yerlerde 100 mm'den daha azdır. Bu yüzden besin üretiminin İran Orta yaylası'na girişi çok geç olmuştur. İran'ın ilk besin üretim merkezi Orta Zağros'tur. Burası da yarı-kurak olmasına karşın yıllık yağış 400-800 mm arasındadır, yani Orta Yayla'ya nazaran besin üretimine daha elverişlidir. Zağros bölgesi ayrıca yükseklikleri 4000 m'yi bulan dağlardan gelip Basra Körfezi'ne dökülen çok sayıda nehre sahiptir. Zağros'un hâkim bitki örtüsü, meşe ve şamfıstığı dışında yıllık otsu bitkilerdir ki tahıllar da bunların parçasıdır (Heshmati, 2007: 215-221).

2) Faunaya gelince, özellikle bir türü ayrı bir başlıkta incelemek gerekir. Evcil keçi (*Capra hircus*), diğer besi hayvanlarından farklı olarak çoban toplulukları göçebelige zorlayan bir türdür. Zira keçinin yaban atasının (*Capra aegagrus*) doğal habitatı Orta Zağros dağlarının en sarp bölgeleridir. Koyun çok sıcak-kurak ve dağlık coğrafyalara uyum sağlamakta zorlansa da, keçi en sert iklimlerde ve bölgelerde ayakta kalır, çevre koşullarına hızla uyum sağlar. Zağros çobanlığının domuz ve sığır gibi iri cüsseli, sulak bölgeleri seven, ağılda beslenebilen türler yerine küçükbaşlara (özellikle keçiyeye) dayanması göçebelik tercihinde çok önemli bir faktördür (Abdi, 2003: 407-409). Fizyolojik farklılıkları nedeniyle, yabani keçi ve koyunun ideal beslenme alanları değişiktir: Bunların ilki dağlarda, ikincisi bozkırda rahat eder. Koyun, yıllık olarak yenilenen taze otları tüketmeyi sever; keçi ise, düşük kaliteli mera alanlarında (çalılık ve fundalıklarda) hiç zorlanmadan karnını doyurabilir (Hole, 2009: 264).

Zağros'ta 9. binyıldan başlayarak yabani keçilerin denetim altına alındığı, 8. binyıla girilirken de evcilleştirildiği görülür: "İlk evcil keçilerin anayurdu tartışılmaz biçimde Doğu Toroslar ve Kuzey-Orta Zağros'tur. Yaban keçisinin (*capra aegagrus*) yalnızca doğal habitatı dikkate alınsa, türün ilkin Zağros'ta evcilleştirildiği kolayca savunulabilirdi. Ama mtDNA analizleri ve arkeolojik verilere göre, Güneydoğu Anadolu'nun öncelikli merkez olma ihtimali daha güçlüdür. Türün morfolojik değişim geçirmiş ilk örneklerine Chia Sabz ve Ganj Dareh gibi Zağros yerleşimlerinde değil Urfa-Diyarbakır'da, Nevali Çori ve Çayönü'nde rastlanır (Mazdarani vd., 2014: 945-949). Güneydoğu Anadolu'daki evcil örneklerin Zağros'takilerden

en az 200-300 yıl daha eski olduklarını da hatırlatalım. ... Farklı kazılardan derlenen sonuçlar bize *evcilleştirme-öncesi ekim ve çobanlık* uygulamalarının Zağros'ta 9. binyıldan başlayarak yaygınlaştığını ama evcilleştirme ile tamamlanan sürecin daha ziyade Güneydoğu Anadolu'da olgunlaştığını ve 8. binyıl boyunca Orta Zağros köylerinde evcil bitki ve hayvan tüketiminin sürekli arttığını göstermektedir" (Çıvgın, 2016: 781-788).

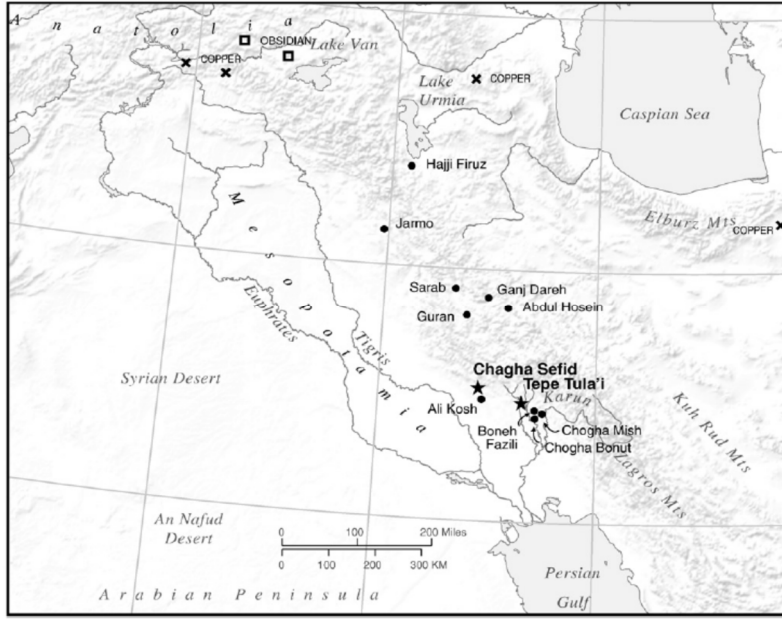
Zağros'un en kalabalık nüfuslu ve dağlık bitki örtüsüne en uyumlu hayvanının besiciliğın merkezine yerleşmesi doğaldır. Bölgenin bu ilk evcil türüne çok geçmeden koyun da eklenir, zira Zağros bozkırları yıllık otlar bakımından da zengindir. Sığırın Bereketli Hilal'in bütününde ve Zağros'ta yaygınlaşması bu iki küçük boyutlu türden kabaca 2 binyıl sonra gerçekleşir (Potts, 2014: 6). Zaman farkı, coğrafi koşullar ve iklim, besi hayvanlarının hangileri (keçi, koyun, sığır, domuz) olacağı ve çobanlığın göçebelik mi yoksa yerleşiklik ekseninde mi örgütleneceği hususunda belirleyici unsurlardır.

MÖ. 6200'e Ait Çoban Kampı Tepe Tûlâî: Hareketli Çobanlığın Başlangıcı Mı?

Zağros'ta yarı-göçebe çobanlığın ortaya çıkış tarihini belirlemek açısından bakılacak kazı alanlarının başında Tepe Tûlâî gelir. 1973'te burada küçük çaplı (10 günlük) bir kazı yürüten Frank Hole, 1974'te kaleme aldığı raporda, Tepe Tûlâî'nin çobanlıkla geçinen bir toplum için "mevsimlik kamp" olarak işlev gördüğünü iddia eder. Bereketli Huzistan Ovası'nın girişinde, yarı-kurak bir bozkırda bulunan kamp, büyük olasılıkla göçerlerin çadırlarını kurup hayvan otlattıkları bir mekândı. Tûlâî, sonraları da (tarihi devirlerde) yarı-göçerler tarafından otlak olarak kullanıldı. Hole, Huzistan'da belki küçük ölçekli tarım yapan bir toplumun, yaz boyu sürülerini yaylaya çıkardığına ve yılın bir bölümünde Tepe Tûlâî civarındaki otlaklardan yararlandığına inanır. Zira burada bulunan objeler (çömlerler, taş aletler ve figürinler), Deh Luran Ovası'nda ve Huzistan (Susiana) Ovası'nın Çoğa Bonut yerleşiminde bulunanlara çok benzemektedir (Hole, 2004b). Tepe Tûlâî, Huzistan Ovası ile Zağros dağları arasındaki olası göç yolları üzerindedir. Kışın Huzistan'da konaklayan ve yazın dağlara çıkan çobanlar, belki ara mevsimleri (ilkbahar, güz) hayvanlarıyla burada geçiriyorlardı (Cribb, 1993: 212, 214).

Tepe Tûlâî, klasik bir yerleşim değildir. Alanda kerpiç yapı bulunmaz, bunun yerine büyük taşların dizilmesiyle oluşturulan platformlar vardır. Dizili taşların işlevi bugünkü göçer kavimlerin kamplarında kullanılanlar ile aynı olmalıdır: tente/çadır altına dizilen iri taşların üzerine ya yatak (çul) serilir ya da kuru ve temiz kalması istenen çantalar burada muhafaza edilir (Cribb, 1993: 92). Tepe Tûlâî'de taş platformlar dışında küllerin biriktirildiği alanlar da bulunur. Hole, kazıda kendisine yardımcı olan işçilerden modern

göçerlerin ocağı kışın çadır içinde yazınsa dışarıda yaktıklarını öğrenmiştir (Hole, 1974: 227). Platformların çevresine herhalde sırkalar dikiliyor; bunların üstüne de soğuk havalarda kapalı çadır, sıcak havalarda yanları açık tente geriliyordu (günümüzde Zağros'ta yaylacılık yapanlar, bu yöntemlerin her ikisine birden başvurmaktadır). Kazı alanı "çiftçi yerleşimi" özelliği göstermediği için, Hole MÖ. 6200-5900 arasında 200 yıl kadar iskân edilen Tûlâî'nin çobanların sürülerini otlatmak amacıyla belli mevsimlerde kaldıkları bir kamp yeri olduğuna emindir. Bu tarihöncesi kamp, ilk göçer çobanlardan sonra Sassaniler devrine (MS. 224-651) kadar 6000 yıl kullanılmamış, Sassani devletinin çöküşünü takip eden yüzyıllarda da boş kalmış ve nihayet 20. yüzyıl ortalarında yeniden göçebe çobanlar için konak işlevi görmüştür. Hole, kazı ekibinde yer alan İranlı işçiden Tûlâî'ye gelen günümüz göçerlerinin hala benzer platformlar oluşturduklarını ve orada kullandıkları taşları 4-6 km. ötedeki Karkeh Nehri'nden getirdiklerini öğrenmiştir. Çağımızda yük hayvanlarının çeşitliliği dikkate alındığında 5 km. uzaktan kaya getirmek zor değildir ama 8000 yıl önce Tepe Tûlâî'ye gelen çobanların bu tip hayvanlara sahip olup olmadıklarını ne yazık ki bilemiyoruz (Hole, 1974: 219-220, 224, 227).

Harita 2. Tepe Tûlâî, Zağros eteklerini Huzistan/Susiana Ovası'na bağlayan yollar üzerindedir. Sulak/bereketli Susiana Ovası'nda kurulan erken yerleşimler Çoğa Bonut, Boneh Fazili ve Çoğa Miş'dir. Daha kuzeydeki Deh Luran Ovası'nın erken yerleşimleri ise Ali Koş ve Çoğa Sefid'dir. Arkeolojik kanıtlar, çoban kampı Tepe Tûlâî ile çiftçi köyü Çoğa Sefid arasında kültürel bir bağın varlığına işaret etmektedir (Sutliff, 2015: 393).

Tepe Tûlâî'de bulunan taş objeler arasında dibekler de vardır. Bunlarla ne öğütülmüştü? Kazıya katılan işçilerden biri, bugün bile köylerden uzak otlaklara tahıl götürülmediğini söylemektedir; bitkisel gıda olarak evcil tahıllardan çok civardan toplanan kabuklu yemişler, özellikle de öğütülerek un haline getirilen meşe palamudu tüketilmektedir. İşçi, dibeklerin tuz ve baharat ezmeye yaradığını belirtmiştir; belki Tepe Tûlâî'de keşfedilen (8000 yaşındaki) dibekler de çevredeki doğal kaynakları öğütmek içindi. Tûlâî'de hayvan otlatan toplumlar, köylerinden tahıl getirmemiş olsalar da, bu durum onların yerleşiklerle temas etmeden izole bir yaşam sürdüklerini göstermez. Zira Tûlâî çanak-çömlekleri, yakındaki Deh Luran Ovası köylerinde (Çağa Sefid, Ali Koş) üretilenlere çok benzemektedir (Hole, 1974: 227-228).

Tulâî'de Hayvan Otlatanlar, Göçebe Aileler Mi Yoksa Köylü Çobanlar Mıydı?

Hole, yarı-göçebe ailelerden oluşan küçük bir topluluğun Zağros yaylaları ile Susiana ve Deh Luran gibi alçak ovalar arasında (Tepe Tûlâî ve ona benzer otlak alanlarında) konup-göçerek yaşadığına, topluluğun geçim ekonomisinin temelde besiciliğe dayandığına inanmıştı. Kazıda elde edilen kemik örneklerini inceleyen Jane Pires-Ferreira ise, Hole'un raporundan birkaç yıl sonra yayımladığı çalışmada, Hole'un varsayımına karşı çıktı: Bulunan hayvan kemiklerinin hiçbiri 1 yaşın altındaki örneklerle ait değildi. Tûlâî'de otlanan sürü yalnızca yetişkinlerden ve yetişkinliğe çok yakın bireylerden oluşuyordu; yavrular ve onları sütleri ile beslemek zorunda olan dişiler otlak alanına getirilmemiş, başka yerde bırakılmıştı. J. Pires-Ferreira'ya göre, bu verilerden çıkan sonuç açıktı. Aslen Huzistan ya da Deh Luran gibi alçak ovaların birinde (bir çiftçi köyünde) yaşayan çobanlar, yılın kısa bir bölümünde Zağros eteklerindeki Tûlâî'ye geliyor; ovalar ve yaylalar arasında sınır oluşturan bu kamp yerinde sürülerini besliyorlardı (Wheeler Pires-Ferreira, 1977: 275). O halde, Tepe Tûlâî'yi otlak olarak kullananlar kadımlı-çocuklu çekirdek aileler değil bir çiftçi köyünde ikamet ederken geçim ekonomisine çobanlık yaparak katkı sağlayan yetişkin erkeklerdi. Bu varsayım, yavruların ve süt veren dişilerin köyün uzağındaki otlaklara niçin götürülmediğini ve evde bırakıldığını açıklamaya yeter.

Pires-Ferreira, kazı yılında keşfedilen 9 210 kemik kalıntısının % 95'inin keçi, koyun ve ceylanlara (orta cüsseli otoburlara) ait olduğunu saptamıştı. Parçalar bir araya getirildiğinde en az 94 keçi ve 25 ceylan iskeleti ayırt edilmiş ama yörede koyun otlatıldığına dair tatmin edici veriye ulaşılamamıştı. Öyle ise, Tepe Tûlâî'de otlatılan hayvanların tamamı keçi idi

ve ceylanlar çobanlar tarafından yakın çevrede avlanmışlardı. Ceylana nazaran sayıları az olan sığır, domuz ve yaban eşeği gibi büyük cüsseli memeliler de herhalde yine av partilerinde ele geçirilmişlerdi. Kazıda bulunan köpekgillere ait 44 kemik parçası ise, keçi çobanlarının o devirlerde bile hayvan güderken köpeklerden yardım aldıklarına yorulmuştur. Bölge, keçinin doğal habitatının dışında konumlanmaktadır; boynuz örnekleri de yabani atalarinkine (çok uzun ve eğri kılıç biçimli) değil evcil keçilerinkine (kıvrımlı-bükümlü) benzemektedir. Bu durumda Tûlâî'de otlanan keçilerin evcil olduklarını kabul etmek gerekir (Hole, 1974: 235).

Pires-Ferreira, Hole'ün yayınından sonraki 2 yıl boyunca Tûlâî'ye ait kemik parçalarını özenli bir analize tabi tutmuş ve 9000 kadar parçanın 2/3'ünün aşırı düzeyde ufalanmış olduğundan tür tayinine izin vermediğini görmüştü. Buna karşılık, 3000 parçanın türünü saptamak mümkündü. Türler arasında yabani keçi yoktu, koyunun da ne yabani ne evcil formu mevcuttu. Pires-Ferreira, kalıntılar arasında av hayvanlarının pek az olduğunu belirledi, evcil keçi tüketimi ise % 91,3 idi. Bu veriler ile Deh Luran Ovası'nda (Çağa Sefid yerleşimi) derlenenler arasında paralellik vardır. Çağa Sefid'de de % 90,3 oranında keçi tüketilmiştir ve av hayvanlarının toplam içindeki payı % 9,7'dir. Ama Pires-Ferreira'in çalışmasının asıl önemi, Tûlâî'de genç hayvan ölümlerinin çok düşük olduğunu göstermesinden kaynaklanır. Kalıntıların tamamı dikkate alındığında, 2,5 yaşını görmeden ölen keçilerin oranı % 16,7; 1 yaşın altındakilerin oranı % 2,8'dir. Analize tabi keçiler yabani olsaydı, av sırasında özellikle iri erkek keçilerin seçildiği iddia edilebilirdi ama çalışmaya göre kazı alanındaki keçilerin tamamı evcildir. Çobanların sürülerini Tûlâî'de tuttıkları dönemin üreme mevsimine denk düşmediği argümanı da temelsizdir. Çünkü keçi yıl boyunca (12 ayın tamamında) ve her tür iklimde (Huzistan gibi sıcak/kurak bölgelerde bile) doğum yapabilir. Pires-Ferreira'a göre akla en uygun açıklama, gebe ya da süt veren dişilerin, yeni-doğanların ve yaşı biraz daha ileri oğlakların köyde bırakıldığı; otlığa yalnızca yetişkinlerin, özellikle erkeklerin getirildiğidir. Bu önerme Hole'ünkinden farklıdır; zira Tepe Tûlâî çobanlarının yerleşik olduklarını, birkaç günlük mesafede bulunan (Ç. Sefid gibi) bir çiftçi köyünden geldiklerini öne sürer. Köylülerin bu tip bir yola başvurarak geçim stratejilerini çeşitlendirmeleri mantıklıdır. Büyük miktarda hayvanı beslemek için köye yakın otlaklar yeterli gelmeyebilir; hayvanları uzak ama daha geniş otlaklara yaymak doğal kaynaklardan etkin biçimde yararlanmanın en uygun yolu olabilir (Wheeler Pires-Ferreira, 1977: 275, 277-279).

Hole, göçer çobanlardan oluşan bir topluluğun Tepe Tûlâî'yi "mevsimlik kamp" olarak iskân ettiğini söylerken bu toplumun Deh Luran

ve Huzistan'ın yerleşik çiftçileriyle etkileşim içinde olduğunu da vurgulamıştı. O halde, Tûlâî'ye gelen göçerlerin ataları yerleşikti ama Neolitik olgunlaştıkça bazı gruplar besin üretiminin bir kolunda uzmanlaşmış ve çobanlığa yönelmişlerdi. Hole, bu insanları çiftçilikten bağımsız bir geçim biçiminin (*pastoral ekonomi*) kâşifleri olarak görüyor ama ortada yeterli bulgu olmadığı için göçebe çobanların çiftçilerle bağlantılarına dair yorum yapamıyor, iki toplum arasında (eğer varsa) ne tür takas ilişkileri kurulduğunu söyleyemiyordu (Hole, 1974: 236-237). Hole'ün senaryosunu özetleyelim: *Besin üretimi / Neolitik kültür* Orta-Güney Zağros'ta yayılırken, bölgenin coğrafi koşullarının da etkisiyle, biri yerleşik çiftçiliğe diğeri göçebe çobanlığa dayalı iki geçim tipi kristalleşmiş, ikisi aynı anda var olabilişti. Bu senaryoya göre, kışı Deh Luran ve Huzistan ovalarında karşılayan (yarı-)göçerler, sürülerine otlak bulmak için yazın Zağros'a çıkmaktadırlar. “Sürü”den kasıt keçidir. Keçinin doğal habitatu Zağros yaylalarıdır; Neolitik-öncesi dönemde Güneybatı İran ovalarında yabani keçi yaşamamıştır. Keçi, düzlüklere herhalde *yiyecek üretiminin* geç evrelerinde (evcilleştirildikten sonra) girmişti (Sutliff, 2015: 392).

Roger Cribb, yılın belli mevsimlerini Tepe Tûlâî'de geçiren topluluğun göçebelerden mi, yoksa bir köye bağlı oldukları halde “yaylacılık” yapan yerleşik insanlardan mı oluştuğu sorusunun yalnızca keçi kalıntılarının yaşına bakılarak yanıtlanamayacağını düşünür. Ona göre, Tepe Tûlâî (yakınlarda bulunan bir yerleşim ile bağlantılı olsa da olmasa da) *mevsimlik bir kamp yeridir* ve bu gerçek MÖ. 6000 civarında çiftçilik ile çobanlığın iki farklı geçim stratejisi olarak birbirinden ayrılmaya başladığını kanıtlamaktadır. Tûlâî'ye hayvan otlatmaya gelenler eğer bir köyün sakinleri iseler, farklılaşmanın derecesini görmek için çobanların köylerinden ne kadar uzağa gidebildikleri (coğrafi hareketliliğin ne denli geniş bir alanı kapsadığı) saptanmalıydı. Oysa bu konudaki bilgilerimiz hala yetersizdir (Cribb, 1993: 215). Gerçekte Cribb'in “derece farkı” olarak ifade ettiği husus onun okuruna hissettirdiğinden çok daha önemlidir. Çünkü Hole'ün modelinde, “göçebe çobanlık” *bağımsız bir geçim biçimi* olarak tezahür ettiği halde, Pires-Ferreira'nın ortaya attığı senaryoda çobanlıktan *çiftçilik ile bağlantılı (tamamlayıcı) bir geçim stratejisi* olarak söz edilmektedir (Bernbeck, 1992: 77).

Tepe Tûlâî'de bulunan objeler, herhangi bir neolitik “yerleşim”de rastlananlarla aynıdır; ama çiftçi yerleşimlerinde bol bulunan hasat aletleri ve öğütücü taşlar burada yoktur. Diğer objeler, çömlekler, yün eğirmeye yarayan ağırşaklar ve fırınlanmış kil hayvan figürinleridir. İnsan ve özellikle çocuk mezarlarının bulunmaması, Tûlâî'nin kalıcı bir yerleşim olmadığı

fikrini güçlendirir. Açıkçası, bu hususta konunun uzmanı arkeologlar/antropologlar arasında çatışma yoktur. Uyuşmazlık, hayvanlarını otlatmak için Tûlâî'ye gelenlerin *çekirdek aileler* mi, *toplumun yalnız besicilikte uzmanlaşmış yetişkin erkek çobanları* mı olduğu noktasında çıkmaktadır. Hole, keşfedilen objelerin yerleşik yaşamla bağlantısına yoğunlaşır ve çekirdek ailelerin oluşturduğu bir topluluğun burayı kuşaklar boyu otlak olarak kullandığı varsayımına ulaşır. Tepe Tûlâî'de bir mevsim konaklayanlar uzman çobanlar olsaydı, bunların öğütme taşı ya da çanak-çömlek (hele özenli işçilik gerektiren boyalı keramikler) imal edecek ve iplik eğirecek vakit bulamamaları gerekirdi. Bu mantığa uyulursa, Tepe Tûlâî “evden uzakta 2. bir ev” olarak işlev görmüş olmalıdır: Erkekler sürüleri otlatırken, kadınlar herhalde çocuklarıyla birlikte hafif barınaklarında kalıp taş aletler ve çanak-çömlek üretiyor, yün eğiriyorlardı. Eğer söz konusu objeleri küçük bir çoban grubu getirseydi, bu kadar ağır bir yükün nasıl taşındığını açıklamak zorlaşırdı (Hole, 2004a: 80; Sutliff, 2015: 392-393).

Tûlâî Çanak-Çömlekleri İki Ovada Üretilen Örneklerle Paralellik Gösterdiğine Göre, Biri Susiana Diğeri Deh Luran'dan Gelen İki Ayrı Çoban Grup Otlak Alanını Eşzamanlı Kullanmış Olabilir Mi?

40 yılı aşan çalışmalar sonucunda doğruluğundan emin olduğumuz iki nokta var: 1) Tepe Tûlâî'ye keçi otlatmaya gelenler (bir köye bağlı olsunlar ya da olmasınlar) *mobil/hareketli* topluluklardı. 2) Maddî kültür unsurlarının da kanıtladığı gibi, bu insanlar yerleşiklerle temas halindeydiler; “izole” bir yaşam sürmüyorlardı. Üstelik temas tek bir bölgeyle sınırlı değildi, en az iki bölgeyi (batıda Deh Luran ve güneyde Susiana ovalarını) kapsamaktaydı. Fakat bu saptamalar yanıtı belirsiz pek çok soruyu beraberinde getirmektedir. Tûlâî çanak-çömlekleri iki ovada üretilen örneklerle paralellik gösterdiğine göre, ovalar ile bağlantısı olan iki ayrı çoban grup otlak alanını eşzamanlı kullanmış olabilir mi? Daha önemlisi, Tûlâî'yi yılın belli bölümlerinde iskân edenler “yaylacılık” mı yapmaktadır, yarı-göçebe midir, yoksa karşımızda sabit yerleşimleri olmayan tam-göçebe topluluklar mı vardır? Çobanların keçileriyle çıktıkları yolculuk dağ/yaylak-ova/kışlak arasında mı, yoksa aynı yüksekliklerde mi gerçekleşmektedir (“dikey” mi, “yatay” mıdır)? Acaba Tûlâî “kışlık” bir kamp mıdır, yoksa göç yolları üzerinde bulunan ve kısa süre ikamet edilen bir geçiş noktası mıdır? Arkeolojik bulguların yetersizliği nedeniyle bu soruları yanıtlamak için tahminde bulunmak ve farklı varsayımları tartışmak dışında çaremiz yoktur. Bunu yaparken günümüzde aynı bölgede “hareketli” yaşam süren

toplumların üretim ve göç pratiklerini de dikkate almak gerekir (Bernbeck, 1992: 82-83).

Tûlâî çevresinde yakın zamanlara kadar göçebe çobanlara rastlanabiliyordu. Şimdilerde yerleşik yaşama geçmiş olan Baharvand göçerlerinin *kışlakları* Tûlâî'nin biraz güneyinde, *yaylakları* ise Zağros üzerinde bugünkü Hürremabad kenti yakınlarındaydı (rakım: 1350 m). Baharvand göçerlerinin yaz ve kış kampları arasındaki mesafe 110 km. kadardı. Bu insanların barınakları, çadır ve/veya dört yanı açık tentelerden oluşuyordu. Lur ve Bahtiyari göçerlerinin kışlık barınakları daha dayanıklı idi; onlar kışın soğuktan ve rüzgârından korunmak için çadırların çevresine çok yüksek olmayan taş duvarlar örüyorlardı. Eğer Tûlâî çobanları MS. 20. yüzyıl göçer çobanları ile benzer pratiklere sahiplerse (yani Hole'un öne sürdüğü göçebe çobanlık modeli doğru ise), o zaman MÖ. 6000 civarında dikey göçerliğin hayata geçmeye başladığını ve Tûlâî'nin bir "kış kampı" olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu durumda Zağros'ta "yaylak" olarak kullanılacak otlaklarda Tûlâî keramiklerinin benzerlerini bulabilmemiz gerekirdi. Ne yazık ki şu ana dek hayvan otlatmak için Tûlâî'den Zağros'a çıkan tarihöncesi toplumlarının varlığına dair delile ulaşılmamıştır. Ama bunun nedeni kışın kullanılan çanak-çömleğin yaylalara çıkarılmaması da olabilir. Zira şimdiki göçer grupların kaplarını yaylaya götürmediklerini ve bunları taş duvarlarla korunan nispeten dayanıklı kış barınaklarında bıraktıklarını biliyoruz. Öte yandan, Tûlâî'de kışlayan çobanlar çömleklerini kendileri imal etmemiş de olabilirler; belki bu tip çömlekleri hayvansal ürünlerine karşılık Deh Luran ya da Huzistan/Susiana yerleşikleri ile takas ediyorlardı. Diğer olasılık, göçerlerin çömleklerini kendi başlarına üretmiş olmaları ama yerleşiklerle kurdukları sıkı kültürel temas nedeniyle onların keramik biçimlerine ve desenlerine öykünmeleridir (Bernbeck, 1992: 83-84).

Her durumda Tûlâî'ye keçi otlatmaya gelenlerin 75 km batıdaki Deh Luran ve 35 km güneydoğudaki Susiana ovaları ile temasta olduklarını biliyoruz. Öyle ise, Tûlâî belki de iki ayrı çoban topluluğu tarafından mevsimsel olarak iskân edilmişti. Çünkü aynı mobil grubun ters yönlerde hareket etmesinden, iki grubun ayrı ayrı iki yerleşik toplumla teması akla daha yakın gelmektedir. Bernbeck, buradan hareketle iki varsayım geliştirir. 1) Tepe Tûlâî'de konaklayan iki *göçebe* topluluktan ilki Susiana, diğeri Deh Luran yerleşikleri ile temas halindeydi. Ama *dikey olarak göç eden* ve Tûlâî'de kışı geçiren gruplar yazın orayı terk edip Hürremabad gibi yüksek-ovalara çıkıyorlardı. 2) Diğer olasılık, Pires-Ferreira'nın iddia ettiği gibi bu toplulukların *yatay olarak hareket ettiği* (yaylacılık yaptığı) ve göçebe olmadığıdır. O halde, kışı Susiana ile Deh Luran'da geçiren ve sürüyü köy çevresinde otlatan yerleşiklerin bazı üyeleri (yetişkin erkekler), sıcak mevsimlerde köylerinden ayrılıp hayvan otlatmak için Tûlâî'ye geliyorlardı. Bu anlatı, Hole'ün bir çıkarımı ile örtüşür: İlk hareketli çobanlar, Huzistan-Hürremabad mesafesini aşma kapasitesine sahip değillerdi. Köylülerin uzak otlakları hedef almaları risk yönetimi açısından ideal bir yöntemdir. Zira bu yolla köye bağlı alanlarda *aşırı otlatma* önlenir, hayvanlar daha iyi beslenir; sürünün bir kısmının köyde, diğerinin uzak otlaklarda tutulması salgın nedeniyle sürünün tamamını kaybetme riskini ortadan kaldıracaktır (Bernbeck, 1992: 84).

2c. Zağros Toplumu, Coğrafya İle Uyumlu Geçim Ekonomileri Yaratabiliyor; İklim Değiştiğinde Hayatta Kalmayı Kolaylaştıran Alternatif Yollar Bulabiliyor

Pires-Ferreira ve Bernbeck, MÖ. 6000 koşullarında bir toplumun geçimini *yalnızca çobanlıkla* sağlayabileceği varsayımına mesafelidir. Zira besin üretiminin keşfedildiği ve B. Hilal'in tamamına yayıldığı devirlerde, çiftçilikten tamamen vazgeçip *göçebe çobanlıkta* karar kılan bir toplumun varlığını kanıtlamak zordur. Hole ise, Tûlâî'yi ilk gördüğü andan itibaren burada konaklayan topluluğun yerleşik (herhangi bir köy ile bağlantılı) değil "göçer" olduğuna inanmıştı. Ona bunu söyleten, Güneybatı İran ovaları ile Zağros yamaçlarında gezinen göçer bir grubun hayvansal gıda dışında doğanın sunduğu kaynaklardan da faydalandığı ve bu tip beslenme rejiminde tarıma ihtiyaç duyulmadığı varsayımdır. Ona göre, "mekânlar-arası hareketlilik" (*mobility*) toprağa, iklime, eti yenen hayvanlara, yabani bitkilere, diğer göçebe ve yarı-yerleşik toplumlara, köylere ve çeşitli dışsal güçlere *uyum* ihtiyacının bir sonucu idi. Hareketli çobanlar, kamplarını tarım için elverişli olmayan topraklara kurmuşlardı. Ama bu topraklar hayvan otlatmaya uygun, doğal kaynaklar bakımından zengindi. *Hareketli* (göçer, yarı-göçebe ya da yarı-yerleşik) toplumlar, yaşamlarını diğer toplumlarla ekonomik-kültürel etkileşim kurmadan da sürdürebilirler. Batı İran'da yakın

zamanlara kadar ceylan, keçi-koyun ve domuz avlanıyordu. Zağros vadileri ile yamaçları hala yabani buğday-arpa, incir, badem, şamfıstığı ve hünnap gibi yenebilir bitkilere sahiptir. Hole'ün Tûlâî kazıları sırasında rastladığı yerliler, ona 20. yüzyıl göçerlerinin avcılık yaptıklarını, yabani tahılları hasat ettiklerini ve palamut topladıklarını aktarmış; palamudu kabuğundan çıkarmak, fırınlamak ve öğütmek için kullanılan aletleri göstermişlerdi. Modern göçerler avcı-toplayıcılığı *destekleyici geçim etkinliği* olarak görürken, 8000 yıl önce Zağros'ta yaşayan yerleşiklerin ve göçebelerin doğadan yararlanmadıkları düşünülemez. Hole'ün çeşitli verilerden hareketle vardığı sonuç, göçebe çobanların arpa ve buğday ekimine ihtiyaç duymadan da hayatta kalabilecekleri, ama tahıl üretmeyi bilen bir göçebe toplumun hem yabani bitkileri hem evcil tahılları beslenme rejiminin bir parçası yapabileceğidir. Tarım, göçebe çobanlığa mutlak biçimde karşıt değildir; ihtiyaç halinde ona ve toplayıcılığa başvurulabilir (Hole, 2009: 262-263).

Tûlâî'nin çoban kampı olduğuna kuşku yoktur. Belirsizlik, çobanların yerleşik mi yoksa göçebe mi olduklarıdır. Bunlar, hayvanları ve çadırlarıyla birlikte göç eden aileler mi, yoksa Susiana ya da Deh Luran ovalarındaki bir tarım köyüne (Çoğa Bonut, Çoğa Miş, Çoğa Sefid) mensup yetişkin erkekler miydiler? Yanıt her ne olursa olsun, Tûlâî sayesinde Güneybatı İran toplumlarının MÖ. 6000'lerde tarım, besicilik ve avcı-toplayıcılık gibi farklı geçim tarzlarını birleştirebildiklerini; yaşadıkları coğrafya ile uyumlu bir geçim ekonomisi yaratabildiklerini; iklim değiştiğinde yerleşiklikten yüz çevirip hayatta kalmalarını sağlayacak başka yollar bulabildiklerini görüyoruz. Zağros yüksekleri ile Güneybatı İran ovalarında ikamet eden (aynı bölgenin farklı ekolojik nişlerini paylaşan) insanlar, *besin üretiminin* düz çizgi izlemediğini (ihtiyaçlara göre değişebildiğini) kanıtlamışlardır. Avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçiş MÖ. 8000-6000 arasında yerleşiklik eğilimlerini artırmış olabilir, ancak bu durum insanın *hareketli* geçmişini unutmasını gerektirmez. Belki MÖ 6000'de Güneybatı İran'da göçebeliliğe geçiş için koşullar olgunlaşmamıştı; ama Tûlâî'nin varlığı, Zağros yamaçları ve yükseklerindeki otlaklardan (*yaylacılık* sayesinde?) haberdar olan çobanların yerleşiklikten yüz çevirerek “geçimlerini bütünüyle göçebe çobanlığa bağlayabileceklerini” kanıtlamaktadır. Gerçekten Zağros'ta MÖ. 5. binyıla tarihlenen göçebe çobanlık uygulamalarının varlığı saptanmıştır. Tûlâî münferit bir örnek olsa da, eğilim geneldir ya da ihtiyaç halinde genelleşebilmektedir.

Tulâî'den 1500 Yıl Sonra Zağros'ta “Hareketli Çobanlar”a Ait Mezarlar ve Kamplar

Kamyar Abdi, “Neolitik-Kalkolitik geçişi”nin yaşandığı MÖ. 4500 dolaylarında, Orta Zağros toplumunun bir bölümünün *doğaya uyum stratejisi* çerçevesinde göçebe çobanlığa kaydığını iddia eder. Ona göre, MÖ. 5.

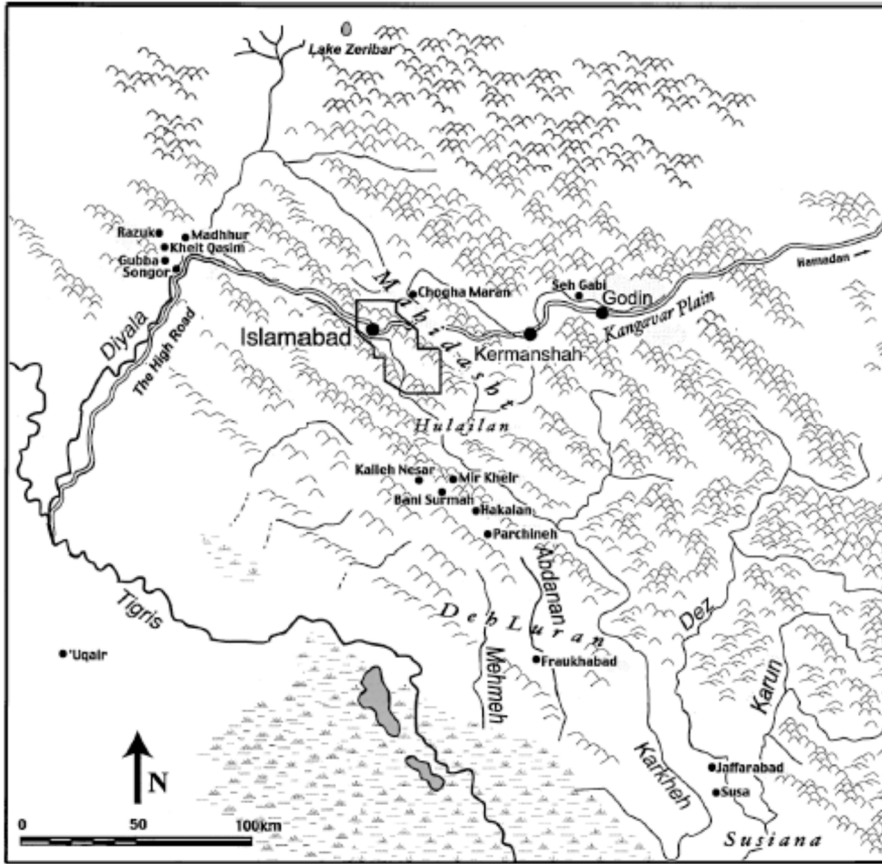

binyılda ekim yapılan toprakların sayısı hiç olmadığı kadar artınca, köy yakınında hayvan otlatmak zorlaşmış, çobanlar sürülerini besleyebilmek için çok uzak otlaklara gitmeyi göze almaya başlamışlardır. Erken Neolitik'ten Kalkolitik Dönem'e uzanan 3-4 binyıl içinde Orta Zağros'ta insan ve evcil hayvan nüfusunun epey artmış olduğu, sürüleri otlaklara götürmenin daha zahmetli hale geldiği ve çobanlığın artık büyük bir işgücü gerektirdiği dikkate alındığında, göçebe yaşam tarzına niçin ihtiyaç duyulduğunu anlamak kolaylaşır (Abdi, 2012: 19). Eğer Abdi'nin MÖ. 5. binyıl için çizdiği tablo doğru ise, o vakit Tepe Tûlâi'nin kamp olarak kullanıldığı MÖ. 6000 civarında çobanlığın hala *yaylacılık* gibi yerleşik bir formda örgütlendiği kabul edilmelidir. MÖ. 6000'lerde göç kapasitesi sınırlı olan çobanlar, Huzistan/Susiana ve Deh Luran ovalarında yerleşik idiler ve hayvanlarını küçük gruplar halinde birkaç günlük mesafedeki (ortalama 50 km.) Tûlâi'ye getirebiliyorlardı. Bu tip göç insanlarla hayvanların *yatay* (Bernbeck'in 2. varsayımını hatırlayalım) hareket etmelerini gerektirdiğinden devrin koşullarına uygundu. MÖ 5. binyılda ise, Zağros çobanlığının sonraki dönemlerinde de en yaygın tarz olan "dikey" göçler başlamış olmalıdır. Bu kez hem mesafe uzaktır hem de alçak ovalardan en az 1000 m yükseğe çıkmak gerektiğinden göçü daha özenli biçimde örgütleme ihtiyacı vardır. Geçim pratiklerini bu şekilde değiştirmek, yerleşiklikte ısrar etmeyi anlamsızlaştırır ve çobanlığın göçerlik altında uygulanmasını zorunlu kılar.

Zağros'ta Orta Kalkolitik'e (5. Binyıl) Ait Göçebe Mezarlıkları: Ölülerini Buraya Gömen Çobanlar, Mezopotamya ve Güneybatı İran Ovaları ile İletişim Halinde Miydi?

Abdi'nin varsayımının kanıtları bugünkü Huzistan Ovası ve Eyaleti'nin kuzeyinde, Luristan Eyaleti sınırları içinde bulunan iki mezar alanıdır. Hakalan ve Dum Gar-i Parçineh adlarındaki mezarlıklar hiçbir erken yerleşim ile bağlantılı değildir ve ikisinde de mezar hediyesi olarak Huzistan Ovası'ndaki örneklere benzeyen damga mühürler ve çömlekler keşfedilmiştir. Bazı yazarlar, sabit "yerleşim"lerin parçası olmadıkları çıplak gözle bile saptanabilen iki mezarlığı göçebe çobanlık yapan gruplarla ilişkilendirirler (Abdi, 2012: 19). İlki deniz seviyesinden 1200, diğeri 900 m yüksekteki iki mezarlık da göç yolları üzerinde konumlanmaktadır. Arkeolojik analizlere bakılırsa, göçebe çobanlar bu iki mezarlığı yüzyıllarca kullanmışlardır. Mezarlık hediyeleri içinde boyalı çömleklerin bulunması, göçebelerin hayvansal ürünleri karşılığında köylülerden tahıl ve mamul mal aldıklarının delili sayılabilir. Parçineh çömlekleri ile Orta Mezopotamya yerleşimi Tell Uqair'de üretilenler arasında açık benzerlikler vardır. Coğrafyanın bu iki köy arasında yolculuğa izin verdiği düşünüldüğünde, ölülerini Parçineh'e gömen göçebe çobanların Uqairli çiftçilerle bağlantı

içinde oldukları ve onlarla mal takas ettikleri öne sürülebilir. Belki bu takas *komşudan komşuya* (“down-the-line trade”) ilkesiyle yürütülen ve örgütlü olmayan bir takastı. Abdi, Zağros’ta göçebe çobanlığın doğum tarihi olarak MÖ. 5. binyılı, yani Orta Kalkolitik Dönem’i gösterir. O halde, Tûlâî kampının kuruluşu ile göçebe çobanlığın münferit bir olgu olmaktan çıkıp Orta ve Güney Zağros’ta yaygınlaşması arasında 1,5-2 binyıllık zaman dilimi vardır (Abdi, 2003: 396-397, 433-435).

Harita 4. En güneyde Susiana, onun kuzeyinde Deh Luran ovaları... Tepe Tûlâî bu mahalde konumlanır. Daha kuzeyde (Zağros’un yüksek kesimlerinde) göçebe çobanlara ait olduğu sanılan iki mezarlık alanı vardır: Parçineh ve Hakalan (Luristan Eyaleti). Parçineh’te keşfedilen çömlekler ile Orta Mezopotamya yerleşimi Tell Uqair’de üretilenler arasında açık benzerlikler vardır: Oysa mezarlık ile çiftçi yerleşimi arasındaki mesafe kuş uçuşu 200 km.’den fazladır. Mezarlıkların kuzeyinde çerçeve içinde gösterilen bölge, Kirmanşah Eyaleti’ne bağlı yüksek İslamabad Ovası’dır. Tuwah Koşkeh çoban kampı burada bulunmaktadır (Abdi, 2003: 408).

Parçineh mezarlığının hâkim mezar hediyesi, “kırmızı üzerine siyah desenli çömlek”tir. Bu tip çömlekler, Orta Zağros göçerleri ve onlarla iletişim içindeki köyler (çünkü göç yolları üzerinde bulunmaktadırlar) arasında yaygındır. Bunların geniş bir alana yayılmış olmasının nedeni, büyük olasılıkla çobanların gerçekleştirdiği uzak-mesafeli göçler ve takasın bu sayede çok işlek hale gelmesidir. Göçebe çobanlar, eski zamanlardan bugüne hayvansal ürünleri (süt, yoğurt, tereyağı, kefir...) ve komşularından edindikleri tahılları deri çantalarda taşımışlardır. Toprak kapları/çömlekleri genelde çok daha az kullanmış ve herhalde bu yüzden onları mezar hediyesi olarak da değerlendirmişlerdir. Kırmızı üzerine siyah desenli çömleğin, az üretildiği ve diğer toprak kaplardan belirgin farklılıklar taşıdığı için Orta-batı Zağros yerleşikleri ve göçerleri nezdinde kıymetli olduğu düşünülmektedir (Abdi, 2003: 435-436).

Yine Orta Kalkolitik'e Tarihlenen İki (*Hareketli*) Çoban Kampı: Huzistan'da *Dar Khazineh* ve Zağros'un Yüksek İslamabad Ovası'nda *Tuwah Koşkeh*

Orta Kalkolitik'te (MÖ. 4700-3700) göçebe çobanlığın varlığına işaret eden yegâne kanıt mezarlıklar değildir. Tepe Tûlâî'nin (kuş uçuşu) 150 km güneydoğusuna düşen Dar Khazineh adlı arkeolojik sitin de çoban kampı olduğuna dair güçlü bir kanaat vardır. MÖ. 4300-4000'e (Orta Kalkolitik II) tarihlenen bu kamp, Karun Nehri'nin besleyen kollardan biri üzerinde ve Zağros yamaçlarında kurulmuştur. Buradaki kazıyı yürüten ekip, hayvanların kesim yaşlarına dayanarak çobanların bu kampta Şubat-Nisan arasında konakladıklarına inanmaktadır. Burayı kısa dönemli olarak iskân eden keçi/koyun çobanları, evcil sığır da beslemiş; ayrıca domuz, eşek, alageyik ve hatta kemirgen avlamışlardır. Kabuklu deniz hayvanlarıyla da beslendikleri anlaşılan kamp ahalisinin tükettikleri arpa örnekleri morfolojik açıdan evcildir. Arpa büyük olasılıkla ekimi yapılan tek bitki türüydü, buna karşılık Dar Khazineh çobanlarının doğada bulduklarım yabancı tahıllar ve baklagiller ile beslendikleri görülüyor (Alizadeh vd., 2004: 74, 77). O halde, karşımızda otlak bulmak amacıyla yer değiştiren ama konakladığı bölgelerden birinde arpa da yetiştiren, ayrıca yabancı hayvan ve bitkilerle de beslenen bir toplum vardır.

Orta Zağros'un dağ-arası vadilerinde, özellikle de yüksek İslamabad Ovası'nda çoban kampları olduğu düşünülen alanlar keşfedilmiştir. Bunlardan birinin adı, Kürtçe “kuru vadi” anlamına gelen Tuwah Koşkeh'tir. Kamp, adını İslamabad Ovası'ndan 100 m. daha yüksekteki vadiden alır. Rakımı 1500 m. olan vadinin toplam alanı 10 km² (6 x 1,7) kadardır (Abdi

vd., 2002: 45-46). MÖ. 5. binyıla tarihlenen ve klasik manada bir *yerleşim* (tarım köyü) olmadığı görülen T. Koşkeh, yılın tamamında değil ancak belli mevsimlerinde iskân edilmiştir. Kampın *hareketli çobanlara* ait olduğu varsayımının temel gerekçesi, günümüzde göçebe çobanların ördükleri türden alçak taş duvarların aynısının Koşkeh'te de bulunmasıdır. Sözü edilen taş duvarlarda iki farklı teknik uygulanır ve bunların iki farklı işlev görmeleri beklenir. Boyu iki metreyi bulan yuvarlak planlı duvarlar hayvanları bir arada tutmaya yarar, yani ağıl olarak kullanılır. Bunların tabanı çok büyük parçalardan oluşur, üzerlerine de farklı yönlerde bakacak biçimde daha küçük taşlar konur; duvarın en hızlı biçimde yükseltilmesi amaçlandığından harç gibi yapıştırıcı malzemelere müracaat edilmez. İkinci tip duvarlar, insanların kaldığı çadırların çevresine örülür. İçeridekilerin soğuktan ve vahşi hayvanlardan korunmasına hizmet eden, genişliği 0,5 yüksekliği 1 metre olan bu duvarlar, hem çamur hem samanla karışık harç ile sıvanırlar, bu sayede böcek ve kemirgenlerin çadıra girmesi önlenir. Kısacası Koşkeh'in inşa edilmiş tarzı pek çok açıdan bugünkü göçerlerin konakladığı kamplara benzemektedir. Günümüzdeki göçer toplumların kışlaklar ve yaylaklar arasında gidip gelirken Tuwah Koşkeh Vadisi'nden geçtikleri özellikle belirtilmelidir. Nitekim kazı ekibi, Koşkeh kazıları sırasında vadideki otlakların en az 15 göçebe aile tarafından kullanıldığına tanık olmuştur: Kışı kampın güneybatısındaki düzlüklerde geçiren aileler, bahar biterken Koşkeh'e ulaşmakta, orada yaz başına kadar konakladıktan sonra kampın 40 km. güneydoğusundaki yaylalara doğru hareket etmektedirler (Mashkour ve Abdi, 2002: 212-217).

Peki, 6500 yıl önceki "hareketli" çobanlar ile çağdaşımız olan göçebelerin bu mekânı seçmelerinin altında yatan neden neydi? 1) Burada, çadırların hemen yanında yeraltı sularına ulaşma olanağı vardır. 2) Yüzeydeki toprak çok ince olduğundan çiftçiler bu mekânda tarım yapmayı düşünmezler. Hemen yakındaki Emirabad köyünün sakinleri Koşkeh kampını ekin alanı olarak görmedikleri için çobanların burada uzun süre konaklamalarına ses çıkarmazlar. 3) Koşkeh'e düşen yıllık yağış miktarı da buradaki otlakları çobanlar açısından çekici hale getirmektedir. 4- Son olarak kamp göç yolları üzerinde konumlanmaktadır, mevsimlik göçler sırasında burada konaklamak çobanların işine gelmektedir. Kazı ekibinin görüştüğü çağdaş göçerler, kamp kurarken yine de dikkatli davrandıklarını, şimdilerde çadırlarını vadinin kuzey kısmına kurmaktan kaçındıklarını, bu kısmın Emirabad'lı köylüler tarafından kullanıldığını ve onlarla çatışmaya girmemek için özen gösterdiklerini anlatmışlardır. Bugünkü göçerler, kamp yerine ailece gelen ve ihtiyaç duydukları hemen bütün eşyaları yanlarında taşıyan insanlardır. 6500 yıl önceki çobanların da bekâr erkekler değil aileler

olduğu düşünülebilir. Keşfedilen maddi kültür unsurları cılızsa da, kemik ve keramik örneklerine bakılırsa keçi-koyun çobanı olup gündelik eşyalarını kendileri üreten aileler, yerleşiklikten tamamen kopmamışlardı. Bunlar, *yaylacılık* yapıyor ve yılın bir bölümünü “köy/mezra”larından uzakta geçiriyorlardı (Mashkour ve Abdi, 2002: 211, 217-220).

Arkeozoolog Marjan Mashkour, Koşkeh'teki hayvan kemiklerine uyguladığı yaş analizlerinden hareketle Koşkeh toplumunun besiciliği hem et hem süt için yaptığını buldu. Zira hayvanların % 60'ı 6 aydan büyük ve 12 aydan küçükken kesiliyordu; 2-3 yıldan daha uzun yaşayanların oranı ise % 14 idi. Kemiklerin % 85'i keçi-koyuna, % 5'i evcil sığırlara, % 10'u yabani hayvanlara (yaban domuzu, ceylan ve yalnızca 1 adet geyik) aitti. Besicilikte sığır ya da domuz yerine “keçi-koyun tercihi” kuşkusuz hareketli çobanlığa uygun bir stratejidir (Abdi vd., 2002: 64-65; Young ve Fazeli, 2008: 164).

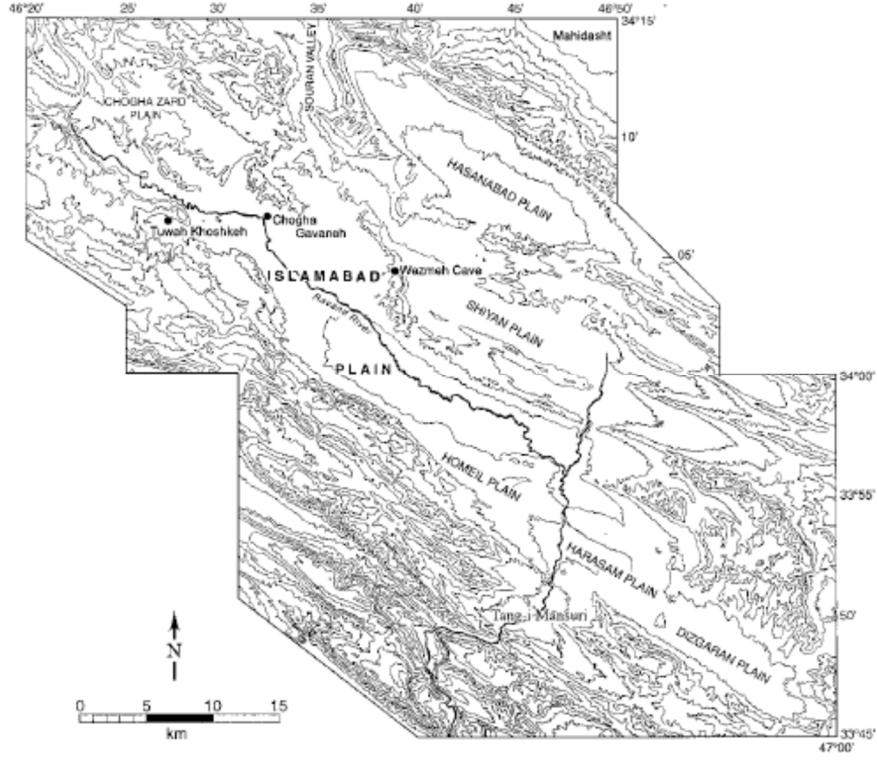
Koşkeh'in 10 km doğusundaki *kalıcı/sürekli yerleşim* Çoğa Gavaneh'te aynı devirlerde hem tarım hem hayvancılık yapılmıştır (Forouzan, 2010: 40). Orada evcil sürülerin türlere göre dağılımı daha heterojendir; kesim yaşlarına bakılırsa koyun yün için de beslenmiştir. Mashkour ve Abdi'nin kanaati, Koşkeh'in köy-temelli besicilikten göçebe çobanlığa geçişte bir ara-evreyi temsil ettiği, kampın bugünkü yaylacılık uygulamalarında olduğu gibi yazın iskân edildiğidir. Onlar bu nedenle Koşkeh kampında konaklayan aileleri *hareketli çobanlar* olarak tanımlamış, “göçebe çoban” terimini kullanmaktan kaçınmışlardır (Mashkour ve Abdi, 2002: 221-222, 225). Mevcut maddi kültür, bir evin çekip çevrilmesi için gerekli sayıda değildir, eksiktir. Demek burada konaklayanlar eşyalarının bir kısmını “yerleşik oldukları başka bir mekân”da bırakıp öyle gelmişlerdi. Anlaşılan çobanlar Koşkeh'te birkaç haftadan fazla kalmıyor, bu sürede de yakın çevrede buldukları geyik-domuz gibi yabani hayvanları avlıyorlardı (Abdi, 2003: 429). Eğer *hareketli* bir toplum yerine *göçebe bir toplum söz konusu olsaydı*, arkeologlar Koşkeh'te daha zengin bir maddi kültürle karşılaşarlardı.

***Tepe Tûlâî*'den *Tuwah Koşkeh*'e (MÖ. 6200-4000): Yerleşiklikten Göçebelğe Geçiş Henüz Tamamlanmadı Ama Göç Kapasitesi Sürekli Olarak Arttı**

Abdi, Zağros'ta “tam-yerleşik olmayan” çobanlığın doğumu ve gelişimine dair üçlü bir sınıflandırma önerir. Buna göre, *hareketli çobanlık* sürünün tarım alanları dışına çıkarılmasını (köyden birkaç gün uzaktaki otlaklara götürülmesini) gerektiren “kapsamı geniş bir besicilik kategorisi”dir. *Transhumance* ve/veya *yaylacılıkta* ise, kışın yerleşik olan çobanlar, yazın

belli otlaklara çıkarak hayvanların yiyecek ihtiyacını karşılamaya çalışırlar. Hareketli çobanlığın en uç formu olan *göçebe çobanlıkta* yerleşiklik tamamen ortadan kalkar; toplumun tamamı sık sık yer değiştirir, uzak kamplar arasında yol alır (Abdi vd., 2002: 43). Tuwah Koşkeh bu sınıflamaya göre kesinlikle *hareketli çobanlara* ait bir kamp olup “en çok yaylacılığı andıran bir geçim tarzı”nın varlığına işaret etmektedir. Tuwah Koşkeh, yukarıda saydığımız ilk 2 kategoriye uyar, ama asla “göçebe çobanlık” kategorisine sokulamaz.

Abdi vd., İslamabad’ın farklı noktalarına ait maddi kültür unsurlarından hareketle bu yüksek-ovanın Tuwah Koşkeh dışında çok sayıda çoban kampına daha ev sahipliği yaptığını öne sürer. Ancak ovadaki çobanlığın ne tür bir geçim ekonomisine karşılık geldiğini anlamak için bu belli-belirsiz maddi kültür unsurları yetersiz kalmaktadır. Bu konuda araştırmacılara değerli veriler sunabilecek olan, buluntuları zayıf kamplar değil ovanın en önemli Neolitik yerleşimi (“karmaşık toplum” özellikleri gösteren) Çoğa Gavaneh’tir. Burası, MÖ. 4800-4200 arasında 3 hektar büyüklüğe ulaşmış *sürekli* bir yerleşimdir. Aynı devirde ovada 1 hektardan büyük 18; 1 hektardan küçük 26 yerleşimin daha kurulduğu görülür. Gavaneh’te evcil arpa, buğday, nohut ekilmiş; evcil keçi, koyun, sığır, domuz beslenmiştir. Kil figürinler ve desenli çömlekler bakımından zengin olan yerleşimde, damga mühürler ve hesap taşları gibi *yönetici sınıfın varlığına işaret eden kanıtlara* da ulaşılmıştır. Gavaneh, Orta Kalkolitik’te “köy”den çok “kasaba” adını hak eder ve *sınıflı toplum* görüntüsüne sahiptir. Uzak coğrafyalara ait çömlek stillerinin burada buluşması, Gavaneh’in yabancı toplumlarla takas yaptığını ve farklı kültürel gelenekleri içselleştirebildiğini gösterir. Bu çömleklerin ilki, Kuzeybatı İran’a özgü “Dalma” çömleğidir. Adını Urmiye Gölü’nün güneyindeki Dalma Tepe’den alan çömlek stili, MÖ. 5. binyıl boyunca Azerbaycan’dan Orta Zağros’a kadar çok geniş bir alana yayılmıştır. Gavaneh’te ilk olarak Güneybatı İran (Deh Luran, Susiana) ve Güney Mezopotamya’da (*Ubeyd dönemi* kasabalarında) üretilen çömleklere de rastlanır. Gavaneh ahalisinin taş obje imalatında kullandığı kuvarslı kayalar da bölgeye yabancıdır: Bunların batıdan (Orta Fırat Havzası) ve güneyden (Deh Luran Ovası ile Güney Zağros) geldiği düşünülmektedir. Obsidyen (volkanik cam) ise Anadolu kökenli olmalı. Yabancı hammaddelerin ve objelerin İslamabad’a yüzlerce km. öteden *takas* yoluyla gelmiş olması mümkündür. Ancak ovanın çoban kamplarına ev sahipliği yaptığı dikkate alındığında, *hareketli çobanların* da kültürel alış-verişlere katıldıkları, “aracı” rolü oynayarak uzak yerleşimleri birbirine yaklaştırdıkları düşünülebilir (Abdi vd., 2002: 43-45; Abdi, 2003: 426).

Harita 5. Islamabad Ovası'nın coğrafi yapısı... Çoban kampı olduğu sanılan Tuwah Koşkeh, 10 km. doğusunda Çoğa Gavaneh yerleşimi ve onun da güneydoğusunda Wezmeh mağarası (Abdi, 2003: 412).

Tablo 1. İslamabad Ovası'nda yerleşimlerin ve mevsimlik kampların dönemsel dağılımı (Abdi, 2003: 413-425)

Dönem	Ovada toplam yerleşim sayısı	0,5 hektardan küçük kamplar	0,5-1 hektar	1-1,5 hektar	2 hektar	2,5-3 hektar	3-3,5 hektar	4 hektar
Erken Neolitik (MÖ. 9000-7000)	3: Ç. Gavaneh, Chia Baft, Chia Jani	-	3	-	-	-	-	-
Geç Neolitik I (7000-6000)	10	-	10	-	-	-	-	-
Geç Neolitik II (6000-5500)	18	-	-	17	1	-	-	-
Erken Kalkolitik (5500-4700)	28	İlk kez birkaç kamp kuruldu.	-	27	-	1: Ç.G.	-	-
Orta Kalkolitik I (4700-4350)	37	10	-	26	-	-	1: Ç.G.	-
Orta Kalkolitik II (4350-3950)	36	15	-	20	-	-	-	1: Ç.G.
Orta Kalkolitik III (3950-3700)	28	17	-	10	-	-	-	1: Ç.G.
Geç Kalkolitik I (3700-3550)	14	-	-	13	-	1: Ç.G.	-	-
Geç Kalkolitik II (3550-3400)	3	-	2	-	1: ÇG (Çoğa Gavaneh)	-	-	-

İslamabad Ovası'nın bütününe dikkate alan çalışmalar sayesinde, Ova nüfusu ve üretim biçiminin evrimi hakkında uzun vadeli sonuçlara ulaşılabilmektedir. İslamabad'da kurulan erken Neolitik yerleşimlerin tarihi MÖ. 9000'e uzanır. "Erken Neolitik"te ovanın sahip olduğu yerleşim sayısı yalnızca 3'tür ve bunların (Çoğa Gavaneh, Chia Baft, Chia Jani) hepsinin büyüklüğü 0,5-1 hektar arasındadır (Abdi, 2003: 414; Forouzan vd., 2012: 3534). MÖ. 7. binyılda sayı 10'u bulmuş; yerleşimlerin ortalama büyüklüğü de 1 hektara ulaşmıştır. Çoğu Ravand Nehri ve onun kolları üzerinde bulunan küçük köylerin her biri 100 ila 200 kişiyi barındırmaktadır. MÖ. 6. binyılın ilk yarısında (*Geç Neolitik*'te) ise İslamabad Ovası'nda yerleşim sayısı 18'e çıkar. Bunların yalnızca birinin genişliği 2 hektara yakın olup diğer 17'si 1-1,5 hektarı kapsamaktadır. Erken Kalkolitik Dönem'de (MÖ 5500-4700) sayı daha da artar, 28 olur. Bu devirde Çoğa Gavaneh "ovanın merkezi" haline gelerek 2,5-3 hektarlık genişliğe erişir; diğer 27 yerleşim 2 hektardan küçüktür. Döneme dair en ilginç gelişme, ovada ilk kez "mevsimlik kamp" görüntüsüne sahip, kalıcı değil *kısa süre konaklamaya uygun* mahallerin ortaya çıkmaya başlamasıdır. Orta Kalkolitik'e (MÖ. 4700-3700) kadar ovada yerleşim sayısı sürekli artmış, mevcut yerleşimler genişlemiştir. Benzer bir eğilim Orta Kalkolitik başlarında da (MÖ. 4700-4350) sürer: Yerleşim sayısı 37 olmuştur, ama 10'u 0,5 hektarı bulmayacak denli küçüktür. Bunlar herhalde belli mevsimlerde iskân edilen çoban kamplarıydı. Gavaneh ise 3-3,5 hektar genişliğe ulaşmıştır. Orta Kalkolitik ilerledikçe (4350-3950) ovada şaşırtıcı gelişmeler yaşanır: yerleşim sayısı ilk kez azalırken (36) Çoğa Gavaneh'in yüzölçümü 4 hektara yaklaşmış, ancak 0,5 hektarlık kampların sayısı 15'e ulaşmıştır. Orta Kalkolitiğin son evresinde (3950-3700) yerleşikleşmedeki geri dönüşler belirginleşir: Çoğa Gavaneh nüfusu sabit kalsa da, İslamabad Ovası'nda yerleşik nüfusun gerilediği kesindir. Zira köy sayısı 17'ye ve kamp sayısı 10'a düşmüş, kaba bir hesapla 500 yıl önceki nüfusun 1/3'ü yitirilmiştir. *Geç Kalkolitik*'te (MÖ. 3700-3400) durum daha da vahimdir: dönemin 1. evresinde Çoğa Gavaneh 1 hektar daralmış, ovada hiç mevsimlik kamp kalmamış, toplam yerleşim sayısı da 14'e gerilemiştir. Geç Kalkolitik sonunda ise ovada yerleşik kültür neredeyse yok olma noktasına gelmiştir. Çoğa Gavaneh'in yüzölçümü 2 hektara kadar düşmüştür ve ovada onun dışında yalnızca (çok küçük) iki köy vardır artık. *Orta Kalkolitik'ten Geç Kalkolitiğe geçiş sürecinde* yerleşim sayısı geriler ve yerleşimler arasındaki mesafe artar: Daha önceleri hayvan otlatmak için köyden çok uzaklaşmayan çobanlar, yeni tablo ile birlikte daha uzak otlaklardan da yararlanmaya başlamış olmalıydılar (Abdi, 2003: 413-425).

Abdi'nin İslamabad Ovası'na dair bir başka varsayımı, *hareketli çobanların* ovadaki mağara ve kaya sığınaklarını da kısa süreli barınak olarak kullandıklarıdır. Batı ve Kuzey İran'daki bu tip mekânlar, Neolitik'ten önce de avcı-toplayıcılara barınak olmuştur. Anlaşılan hareketli çobanlığın güç kazandığı bir devirde bu gelenek yeniden keşfedilmişti. Sözü edilen çoban sığınakları içinde ilk göze çarpan Wezmeh Mağarası'dır. Bugün bile, birkaç saatlik yürüme mesafesindeki köylerinden buraya gelen çobanlar mağara çevresindeki otlaklardan yararlanmaktadırlar (Abdi, 2003: 429-430).

Orta Kalkolitik sonları ile Geç Kalkolitik'in tamamında, MÖ. 4000-3400 arasında, Orta Zağros'un dağ-arası vadilerinde/ovalarında *yerleşik çobanlığa ve tarıma dayalı ikili geçim stratejisinin* büyük yara aldığı açıktır. Bu geçiş evresinde yalnızca İslamabad değil onun kuzeydoğusuna düşen Mahideşt Ovası'nda da yerleşim sayısının muazzam biçimde gerilediği saptanmıştır. Bu ovalarda üretim yapan insanlar acaba Geç Kalkolitik'te kuzeye ve batıya göç etmek zorunda mı kaldılar? Eğer adı geçen iki ovayı terk ettilerse onları bu kararı almaya iten faktör neydi? Kaba bir hespla İslamabad Ovası'nın yerleşik nüfusu MÖ. 4000'den 3400'e 15 kat azalmıştır. Başka bir bölgeye göç etmedilerse bu kadar insanın başına ne gelmiş olabilir? Ölüm oranlarını tavana çıkaran yıkıcı bir olay mı yaşandı? Acaba insanlar yerleşiklikten yüz çevirip "göçebe çobanlık" ile sonuçlanan daha hareketli bir geçim stratejisinde karar kılmak zorunda mı kaldılar? Son dönem kazıları sayesinde İslamabad ve Mahideşt'in güneyindeki Hulailan Vadisi'nde de yerleşim sayısının sert bir düşüş yaşadığını biliyoruz. Demek Geç Kalkolitik'te Orta Zağros geçim ekonomisinin *daha az yerleşiklik ve daha fazla hareketlilik (hatta göçerlik)* ekseninde örgütlenmesi genel ve kalıcı bir eğilimdir (Abdi, 2003: 431-433).

Tam bu noktada, Orta Zağros'un doğu yamaçlarında benzer gelişmelerin yaşanmadığı hatırlatılmalıdır. Örneğin doğudaki Kengaver Ovası'nda (herhalde çevresel koşullar da uygun olduğu için) köy-temelli tarım ekonomisi değişmeden varlığını sürdürebilmişti. Kengaver, Zağros'un dış etkileşime daha kapalı bir bölgesinde konumlanır; tarımsal üretim sınırlı olduğu için orada büyük bir toplumsal değişim yaşamamıştır. Buna karşılık, Orta-Batı Zağros ovaları ve vadileri, doğudaki yaylaları batıdaki alçak ovalara (Hamrin, Diyala, Deh Luran,..) bağlayan geçiş yolları üzerindedirler. Buralarda önceleri köylerde yürütülen besicilik uzak otlaklardan yararlanma ihtiyacı nedeniyle *hareketli çobanlık* görünümü almış; köyler ile uzak otlaklar arasındaki mevsimsel göçler de MÖ. 3. binyıl ve sonrasında göçebe çobanlığın ortaya çıkıp olgunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Göçerliğe doğru

atılan her yeni adım, göç güzergâhının uzaması ve “bölgelerarası kültürel temas”ın çoğalması demektir (Abdi, 2003: 436).

Peki, ne oldu da Orta-Batı Zağros köylülerinin önemli bir bölümü hayvanlarını önce yakın sonra daha uzak mesafedeki otlaklara götürmek; Orta Kalkolitik'te “hareketli”, Geç Kalkolitik ile Erken Tunç Çağı'nda da “göçebe” çobanlığı bir yaşam ve geçim biçimi olarak benimsemek zorunda kaldılar? Bu tip durumlarda akla hep *iklim değişikliklerinin* gelmesi doğaldır. Zira iklim *çiftçi-otlatıcı yerleşik toplumların* yaşamlarını idame ettirmek için dikkate almaları gereken, karar alma süreçlerini belirleyen, onları doğaya uyum sağlamaya zorlayan en temel faktördür. Acaba Kalkolitik Dönem (Bakır Çağı) boyunca Batı İran'da üretim alışkanlıklarını/pratiklerini değişime zorlayan esaslı iklimsel değişimler olmuş muydu?

İnsan-çevre ilişkisi basit ve çizgisel değil karmaşık ve dalgalıdır. Bazı “iklim olayları” (*climate events*) binyıllar boyunca inşa edilen üretim ilişkilerini dağıtabilir, toplumsal düzeni yıkabilir. Özellikle ani ve yıkıcı iklim değişikliklerinin toplumsal düzende *çöküşe* (“collapse”) neden olduğunu söyleyen çokça bilim insanı vardır. Üretim biçiminin dönüşümü ve kurulu düzenin yıkılışı, ani iklim değişiklikleri yerine, tekrar ettiği için istikrarsızlık doğuran kısa erimli doğa olaylarından da kaynaklanabilir. Birkaç (on)yıl tekrarlanan taşkınlar, soğuk kışlar ve kurak yazlar insanoğlunun üretim düzeninde radikal dönüşümlere yol açar. Bu durumlarda çevresel ve toplumsal faktörler iç-içe girer, birbirini tamamlar (Ur, 2015: 70-71).

Paleoklimatoloji çalışmaları yoğunlaştıkça olası *iklim değişikliklerine* dair bilgilerimiz yenileniyor. Örneğin Stevens vd.'nin 2006 tarihli metinleri sayesinde MÖ 3500 civarında 600 yıllık sert bir kuraklık dalgasının Zağros toplumlarını derinden sarstığını öğreniyoruz (Stevens vd., 2006: 494, 499). Bu yıkıcı kuraklık, Zağroslu çiftçileri geçim stratejilerini değiştirmeye ve bazı yerleşik ya da yarı-yerleşik çobanları göçerlikte karar kılmaya zorlamış olmalı.

Harita 6. Zağros ile Elburz dağları arasında kalan Kazvin Ovası yerleşimleri... Mevsimlik çoban kampı olduğu sanılan İsmailabad, Elburz eteklerinde konumlanır (Young ve Fazeli, 2008: 154).

Benzer bir durum Zağros'un doğusunda da geçerlidir. İran'da besin üretimi çok uzun süre Zağros'un doğusuna ulaşamamıştı, ama Zağros Geç Neolitik'i yaşarken doğuda da erken yerleşimler kurulmaya başladı. Bunların çoğu Elburz'un kuzey ve güneye bakan yamaçlarında hayat bulmuştur. Elburz ve Zağros dağları arasında konumlanan Kazvin Ovası bu açıdan önemli bir merkezdir. Geç Kalkolitik'te Kazvin Ovası çiftçilik ve çobanlık yapan pek çok "yerleşik" topluma ev sahipliği yapmıştı. Ama Elburz'un güney yamaçlarında ortaya çıkarılan bir *arkeolojik sitin* sürekli değil "mevsimlik bir yerleşim" (çoban kampı) olduğu sanılıyor. MÖ. 3700-3000 arasında iskân edilen İsmailabad, tarımsal üretime özgü taş aletlere sahip değildir ve kampın sakinleri Güney Kafkasya'nın (yarı-göçebe) "Kura-Aras" kültüründe imal edilen çömleklere çok benzeyen çanak-çömlekler kullanmıştır. İsmailabad'da yaşlı keçi-koyun sayısı çok azdır, demek ki orada konaklayan çobanlar süt ve yün üretmemiş, yalnızca eti için küçükbaş besiciliği yapmışlardır. İsmailabad çevresinde bugün de tarım yapılmadığı ve bölgenin geniş otlak alanlarına sahip olduğu belirtilmelidir (Young ve Fazeli, 2008: 157, 159). Bu bilgiler bize Zağros (yarı-)göçerliğinin MÖ. 4. binyılda İran'ın doğusuna yayıldığını ama besiciliğin buralarda hala (Erken Neolitik kültürdeki gibi) "et" için yapıldığını gösterir.

Sonuç

Güneybatı İran'da hareketli çobanlığa niçin ihtiyaç duyulduğunu açıklayabilmek için, Orta-Güney Zağros'ta yiyecek üretimi sürecinin dönüm noktalarına yoğunlaşmak gerekir: 1) Zağros'u mesken tutan avcı-toplayıcılar, tarıma geçmeden önce yabancı ortamda tahıl topluyor ama yerleşik olmadıkları için hasat ettikleri ürünleri yanlarında taşımakta zorlanıyorlardı. Herhangi bir çekirdek aile, 3 hafta içinde 1 ton tahıl hasat edebilir ki bu kadar ürün ailenin 1 yılda tüketeyeğinden fazladır. Hareket halinde yaşayan ve yabancı buğday-arpa bölgelerini iyi tanıdığı için olgunlaşma dönemlerinde tahıl alanlarına akan bir grup, elinden geldiğince çok hububat stoklamak ister. Ama mobil topluluklar, yüzlerce kg. tahıl dışında, öğütme taşlarını da gittikleri yere götürmek zorundadırlar (Potts, 2014: 6). 2) Demek ki yerleşiklik, tahılı toplama, stoklama ve doğal habitatından ayırma arzusundan doğmuştur. 3) İlişki karşılıklıdır: yerleşik hayata geçiş de, yabancı tahıl ekimini ve ekim sırasında insana en yararlı tohumların seçilmesini (tohum ıslahını) teşvik etmiş olmalıdır. 4- Bu şema, yiyecek üretimi ile yerleşiklik arasında "sarmal bir ilişki" olduğunu gösterir: biri diğersinin hem nedeni hem sonucudur. Ama besin üretimi yalnızca tarımı değil çobanlığı da kapsar: Yerleşim yakınlarındaki otlaklar sürülere yeterli gelmiyor ise, özellikle yaz aylarında yaylalara çıkmak bir zorunluluk halini alır. Bereketli ovalarda yüksek ürün beklentisi vardır; buralarda yaşayan ahali tahıl ve bakliyat ile beslenmeyi yeterli bulup besiciliği ek geçim stratejisi olarak görebilir. Tarımdan az ürün alınan görece kurak bölgelerde ise çobanlık önem kazanır; tarımla kurulan bağ çok zayıf olduğundan, hayvanları otlaklara çıkarmak gerekir; yazı yaylada (serinde) geçirmek ve yerleşik hayatın bunaltıcı havasından uzaklaşmak da yaylacılığı cazip kılmaktadır.

MÖ 6700-6000 arasına yayılan sert (yazın daha kurak, kışın daha soğuk) iklim koşulları köy-temelli ekonomiyi dönüşüme zorlamış görünüyor. Bu halin köy toplumunu "mukavemet" stratejileri geliştirmeye zorladığı açık. Kurak ve yarı-kurak habitatların insanları ya köylerini terk edip ılıman ve yağışlı coğrafya arayışına çıkmak ya da "hareketli" çobanlığı "yerleşik" çiftçiliğe yeğlemek zorunda kalmışlardır. *Köylülük* ve *avcı-toplayıcılık* olmak üzere hala ikili forma sahip Neolitik geçim ekonomisi artık büyük bir değişimin eşiğindedir. Neolitik nasıl binyılları ve onlarca kuşağı içine alan uzun bir sürecin eseriye, hareketli çobanlığın doğumu ve daha sonra bazı hareketli toplumların yarı-göçerlik hatta tam-göçerlik yolundaki evrimleri de Geç Neolitik'te başlamış (MÖ. 6200), Kalkolitiğin bütününe kapsamış (MÖ. 5500-3400), nihayet Erken Tunç Çağı'nda (ilk devletler doğarken) tamamlanmıştır. Bereketli Hilal'de (yarı-)göçebe

çobanlığın ortaya çıkışı 3 binyıl süren bir maceranın ürünüdür. Aynı devirler, karmaşık toplumların doğumu için de telaffuz edilebilir. Gerçi, Neolitik köy toplumlarında kutsal/ritüel amaçlı (kamusal) binalar ile sur/burç gibi yerleşimin dış tehditlerden korunmasını hedefleyen yapılar Erken Neolitikte inşa edilmeye başlamıştı. Tabakalaşma/hiyerarşiye işaret eden mezarlıklar ve yazının öncüsü olan piktogramlar da, *toplumsal karmaşıklaşma* yolunda büyük mesafe alındığının kanıtıdır. Ancak insanın iklim kaynaklı tehditlere karşı geliştirdiği yeni stratejiler belki de “toplumsal karmaşıklaşma” açısından anıtsal kamu binalarının inşasından çok daha önemli adımlardı. Hayvanların artık yalnız et değil süt ve yün için de beslenmesi... Köylerde kıtlık korkusuyla tek-tür tahıl ve bakliyat ekiminden vazgeçilip üründe çeşitliliğin hedeflenmesi... Panik içinde yabancı besin kaynaklarına yönelmek yerine besin üretiminin daha da derinleştirilmesi... “Hareketli” ya da “yarı-göçebe” çobanların aracı rolü üstlenerek malları/teknikleri bir yerleşimden diğerine ulaştırabilmeleri... Bütün bu unsurlar hem devlet-öncesi karmaşık toplumların hem de devletli-kentli “uygar” toplumların ortaya çıkışına katkı sağlamışlardır. Kalkolitik Çağ’da geçim ekonomisi karmaşık hale geldiği içindir ki toplumsal ve siyasal yaşamda da benzer bir karmaşıklaşma süreci hız kazanıp yaygınlaşabilmiştir.

T. Tûlâi kampı (MÖ. 6200) yerleşik çobanlık ile başlayıp göçerlikle sonlanan sürecin en erken evresine aitti ve kampın sakinleri yetişkin erkekler değil aileler bile olsa köyle bağlantı kesilmemişti. Eğer ortada bir “köy” var idiyse, belki köyün bir bölümü tarımla geçiniyor, diğer bölümü ailecek çobanlık yapıyordu, ama göç kapasitesi sınırlı olduğundan bunlar hayvanlarını Susiana ve Deh Luran ovaları ile Zağros yamaçları arasında otlatıyorlardı. Belki yerleşik olunan mekân bir köy değil *mezra* (ziraat alanı) idi ve mezzalar *kararsız yerleşim* özelliği gösterdiklerinden buralarda tarım yapılsa bile mekân aslen kışlak olarak kullanılmıştı. Her durumda, Tepe Tûlâi’ye gelen çobanların (*kalıcı yerleşim* ya da değil) belli mekânlarla bağları sürüyordu, tam olarak göçebe bir yaşama geçmiş değillerdi. Tûlâi ile Koşkeh arasındaki 1,5-2 binyıl içinde başka kamplar keşfedilmediğine göre, Tûlâi’de başlayan şey yaygınlaşmadı. MÖ. 5. binyılın ikinci yarısında T. Koşkeh’e gelenlerin de tam-göçebe oldukları şüphelidir. Bunlar belki hala *yaylacılık* ya da *transhumance* (yarı-yerleşiklik) evresinde idiler; *Köy-mezra* şeklinde örgütlenen kışlaklar ile kurulan bağ büyük olasılıkla kopmamıştı. Ama T. Koşkeh ovalardan çok daha uzakta ve yüksektedir. Demek göç kapasitesi artmıştı ama yükün yaylaya nasıl taşındığı hala muammadır. Zağros sakinleri, gündelik eşyalarını taşımak için deve, at, sığır ve tekerlekli arabalardan mahrumdular. Akla yatkın tek açıklama, günümüzde taşıma işlerinde kullanılan keçilerin eski dönemlerde de yük hayvanı olarak

değerlendirildikleridir. Eğer bu doğru ise, T. Koşkeh örneğinde “hareketli çobanlık” yolunda bir adımın daha atıldığı, uzak bölgelere gidebildiklerini fark eden yarı-göçebe çobanların sonraki binyıllarda “köy” ile bağlarını koparmakta sakınca görmeyecekleri öne sürülebilir.

Teşekkür

Değerli önerileri ile makaledeki eksiklerin giderilmesine katkı sağlayan ancak kör hakemlik uygulaması nedeniyle adlarını bilmediğim hakemlere şükran borçluyum.

KAYNAKÇA

- Abdi, K. (2012). “The Iranian Plateau from Paleolithic Times to the Rise of the Achaemenid Empire”, *The Oxford Handbook of Iranian History*, T. Daryae (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 13-36.
- Abdi, K. (2003). “The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Mountains”, *Journal of World Prehistory* 17(4), 395-448.
- Abdi, K., Nokandeh, G., Azadi, A., Biglari, F., Heydari, S., Farmani, D., Rezaii, A. ve Mashkour, M. (2002). “Tuwah Khoshkeh: A Middle Chalcolithic Mobile Pastoralist Camp-Site in the Islamabad Plain, West Central Zagros Mountains, Iran”, *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 40, 43-74.
- Alizadeh, A., Kouchoukos, N., Wilkinson, T. J., Bauer, A. M. ve Mashkour, M. (2004) “Human-Environment Interactions on the Upper Khuzestan Plains, Southwest Iran. Recent Investigations”, *Paléorient*, 30(1), 69-88.
- Arbuckle, B. S. (2014). “Pace and process in the emergence of animal husbandry in Neolithic Southwest Asia”, *Bioarchaeology of the Near East*, 8, 53-81.
- Bernbeck, R. (1992). “Migratory Patterns in Early Nomadism: A Reconsideration of Tepe Tula’i”, *Paléorient*, 18(1), 77-88.
- Cribb, R. (1993). *Nomads in archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çıvgın, İ. (2016). “Batı İran’da Tarım ve Hayvancılığın Başlangıcı: İklim, Doğal Kaynaklar ve Kültürel Temas (MÖ. 10000 – 7000)”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 767-792.
- Çıvgın, İ. (2017). “Karmaşıklık Yönünde İlk Adımlar: Kuraklığın Geçim Ekonomisine Etkisi (MÖ. 7. Binyıl)”, *Aktüel Arkeoloji*, 58, 36-51.
- Düring, B. S. (2016). “The 8.2 Event and the Neolithic Expansion in Western Anatolia”, *Climate and Cultural Change in Prehistoric Europe and the Near East*, Peter F. Biehl ve O. P. Nieuwenhuyse (Ed.), Albany: State University of New York Press, 135-150.

- Fernandez, H., Taberlet, P., Mashkour, M., Vigne, J.-D. ve Luikart, G. (2004). "Assessing the origin and diffusion of domestic goats using ancient DNA", *The First Steps of Animal Domestication: New archaeological approaches*, J. D. Vigne vd. (Ed.), Oxford: Oxbow Books, 50-54.
- Flohr, P., Fleitmann, D., Matthews, R., Matthews, W. ve Black, S. (2016). "Evidence of resilience to past climate change in Southwest Asia: Early farming communities and the 9.2 and 8.2 ka events", *Quaternary Science Reviews*, 136, 23-39.
- Forouzan, F. (2010). *Small Finds from Chogha Gavaneh Site in the Islamabad Plain, Central Zagros Mountains, Iran*, Yüksek Lisans Tezi, Atlanta: Georgia State University – Anthropology Department.
- Forouzan, F., Glover, J. B., Williams, F. ve Deocampo, D. (2012). "Portable XRF analysis of zoomorphic figurines, 'tokens', and sling bullets from Chogha Gavaneh, Iran", *Journal of Archaeological Science*, 39, 3534-3541.
- Heshmati, G. A. (2007). "Vegetation characteristics of four ecological zones of Iran", *International Journal of Plant Production* 1(2), 115-224.
- Hole, F. (2009). "Pastoral Mobility as an Adaptation", *Nomads, Tribes, and State in the Ancient Near East*, J. Szuchman (Ed.), Chicago: The Oriental Institute, 161-283.
- Hole, F. (2004a). "Campsites of the Seasonally Mobile in Western Iran". *From Handaxe to Khan: Essays Presented to Peder Mortensen on the Occasion of his 70th Birthday*, K. Von Folsach, H. Thrane, I. Thuesen ve P. Mortensen (Ed.), Aarhus: Aarhus University Press, 67-85.
- Hole, F. (2004b). "Neolithic Age in Iran", *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/neolithic-age-in-iran> (Erişim: 15.5.2016)
- Hole, F. (1974). "Tepe Tûlâ'î: An Early Campsite in Khuzistan, Iran", *Paléorient*, 2(2), 219-242.
- Jasim, S. A. (1981). "Excavation at Tell Abada, Iraq", *Paléorient*, 7(2), 101-104.
- Kuijt, I. (2000). "People and Space in Early Agricultural Villages: Exploring Daily Lives, Community Size, and Architecture in the Late Pre-Pottery Neolithic", *Journal of Anthropological Archaeology*, 19, 75-102.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Translated by S. Tabatabai, Oxon: Routledge.
- Mashkour, M. ve Abdi, K. (2002). "The question of nomadic campsites in archaeology: the case of Tuwah Khoshkeh", *Archaeozoology of the Near East V: Proceedings of the fifth international symposium on the archaeozoology of southwestern Asia and adjacent areas*, H. Buitenhuis vd. (Ed.), Groningen: ARC-Publicaties, 211-227.
- Mazdarani, F. H., Akbari, M. T., Fard, R. M. N., Hessari, M. ve Pour K. C. (2014). "Molecular Identification of *Capra Hircus* in East Chia Sabz, an Iranian Pre-

- pottery Neolithic Site, Central Zagros, based on MtDNA”, *The Journal of Animal and Plant Sciences*, 24(3), 945-950.
- Özbal, R. (2010). “A Comparative Look at Halaf and Ubaid Social Complexity and the Tell Kurdu Case”, *Tüba-Ar*, 13, 39-59.
- Peters, J., Von Den Driesch, A. ve Helmer, D. (2005). “The upper Euphrates-Tigris basin: cradle of agro-pastoralism?”, *The First Steps of Animal Domestication: New archaeological approaches*, J. D. Vigne vd. (Ed.), Oxford: Oxbow Books, 96-124.
- Podany, A. H. ve McGee, M. (2005). *The Ancient Near Eastern World*, Oxford: Oxford University Press.
- Potts, D. T. (2014). *Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era*, Oxford: Oxford University Press.
- Rosen, S. A. (2011). “The Desert and the Pastoralist: An Archaeological Perspective on Human-Landscape Interaction in the Negev over Millennia”, *Annals of Arid Zone*, 50 (3-4), 1-15.
- Simmons, A. H. (2010). *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape* (Foreword by Ofer Bar-Yosef), Tucson: The University of Arizona Press.
- Stevens, L. R., Ito, E., Schwalb, A. ve Wright Jr., H. E. (2006). “Timing of atmospheric precipitation in the Zagros Mountains inferred from a multi-proxy record from Lake Mirabad, Iran”, *Quaternary Research*, 66, 494-500.
- Sutliff, D. J. (2015). “On nomadic transhumance at Neolithic Tepe Tula’i, Iran: A re-analysis of findings”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 3, 392-397.
- Ur, J. (2015). “Urban Adaptations to Climate Change in Northern Mesopotamia”, *Climate and Ancient Societies*, S. Kerner, R. J. Dann ve P. Bansaard (Ed.), Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 69-96.
- Weninger, B., Clare, L., Gerritsen, F., Horejs, B., Krauß, R., Linstädter, J., Özbal, R. ve Rohling, E. J. (2014). “Neolithisation of the Aegean and Southeast Europe during the 6600–6000 calBC period of Rapid Climate Change”, *Documenta Praehistorica*, XLI, 1-31.
- Wheeler Pires-Ferreira, J. (1975-1976-1977). “Tepe Tûlâ’î: Faunal Remains from an Early Campsite in Khuzistan, Iran”, *Paléorient*, 3, 275-280.
- Young, R. ve Fazeli, H. (2008). “Interpreting Animal Bones in Iran: Considering New Animal Bone Assemblages from Three Sites in the Qazvin Plain within a Broader Geographical and Chronological Perspective”, *Paléorient*, 34(2), 153-172.

